

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

राज्यशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

ऐच्छिक पेपर १ व २

बी. ए. भाग-१

सेमिस्टर १ व २ करिता

घटक - १

राज्यशास्त्र परिचय

(Introduction to Political Science)

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ राज्यशास्त्राचा अर्थ

१.२.२ राज्यशास्त्राचे स्वरूप

१.२.३ राज्यशास्त्राची व्याप्ती

१.२.४ राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व

१.३ सारांश

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्न आणि उत्तरे

१.५ सरावासाठी स्वाध्याय

१.६ संदर्भ ग्रंथ / पुस्तके

१.७ पारिभाषिक शब्द

१.० उद्दिष्टे

या प्रकरणाच्या अभ्यासानंतर आपणास पुढील माहिती मिळेल.

१. राज्यशास्त्र म्हणजे काय ते समजून घेता येईल.

२. राज्यशास्त्राचे पारंपरिक व आधुनिक स्वरूप स्पष्ट करता येईल.

३. राज्यशास्त्राची व्याप्ती किती मोठी आहे हे लक्षात येईल.

४. राज्यशास्त्र आणि राजकारण या मधील फरक स्पष्ट करता येईल.

५. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट करता येईल.

१.१ प्रस्तावना

राज्यशास्त्र हे इतर सामाजिक शास्त्रप्रमाणे सामाजिक शास्त्र आहे. हत्तीच्या पावलात जसे सर्व पक्षांची पावले सामावली जातात तसे सर्व सामाजिक शास्त्राचा समावेश राज्यशास्त्रात होतो. पुढे मानवी जीवनांच्या अनक गरजा वाढल्या. या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी विविध अभ्यास शाखांचा विकास व उदय झाला. राज्यशास्त्रापासून अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, तत्वज्ञान इत्यादी विषयाचे अध्ययन होऊ लागले. राज्यशास्त्राचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास प्लेटो, ॲरिस्टॉटल इ. ग्रीक-विचारवंतानी केला तर भारतामध्ये कौटिल्याने आपला अर्थशास्त्र ग्रंथ लिहून राज्यशास्त्रविषयक विचार मांडले आहेत. महाभारताच्या शांतीपर्वामध्ये राज्यसंस्थेबाबत विचार मांडले आहेत. याचाच अर्थ असा आहे की, राज्यशास्त्राचा उदय हजारो वर्षांपूर्वी झाला आहे.

समाजात राहिल्यामुळे मानवाचा सर्वांगीण विकास होत आहे. समाजजीवन जगतानाच मनुष्य सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय इत्यादी अनेक प्रकारच्या कृती करतो. ॲरिस्टॉटलने मानव हा समाजशील प्राणी आहे असे त्यांच्या “द पॉलिटिक्स” या ग्रंथात म्हटले आहे. ॲरिस्टॉटलने राज्यशास्त्राला शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करून दिला म्हणून त्यांना राज्यशास्त्राचे जनक असे म्हणतात.

भारतात राज्यशास्त्र विषय विद्यापीठातून व महाविद्यालयातून शिकवण्याची सुरुवात १९३८ सालापासून झाली.

१.२ विषय विवेचन

या प्रकरणामध्ये पुढील घटकांचा विचार आपण करणार आहोत राज्यशास्त्राच्या व्याख्या, राज्यशास्त्राचे पारंपरिक व आधुनिक स्वरूप, राज्यशास्त्राची व्याप्ती, राज्यशास्त्र आणि राजकारण यातील फरक राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व इत्यादी बाबत विवेचन करणार आहोत.

१.२.१ राज्यशास्त्राचा अर्थ

पुढील विचारवंतानी राज्यशास्त्राच्या व्याख्या केलेल्या आहेत.

१. ग्रेसिस : “राज्याची शक्ती, राज्याचे संबंध, राज्याची उत्पत्ती, राज्याचे स्वरूप, राज्यांचा उद्देश, राज्याचे नैतिक महत्त्व, राज्याच्या आर्थिक समस्या आणि राज्याचे अस्तित्व इत्यादींचा विचार करणारे शास्त्र म्हणजे राज्यशास्त्र होय.”

२. गार्नर : “ज्या शास्त्रात राज्याचा प्रारंभ व शेवट राज्याच्या अभ्यासातच होतो त्यास राज्यशास्त्र असे म्हणतात.”

३. आर. जी. गेटेल : “ज्या शास्त्राद्वारे भूतकालीन राज्य कसे होते, वर्तमानकालीन राज्य कसे आहे व भविष्यकालीन राज्य कसे असावे इत्यादींची आपणास माहिती मिळते त्यास राज्यशास्त्र असे म्हणतात.”

४. सीली : “ज्याप्रमाणे अर्थशास्त्रात संपत्तीचा, प्राणीशास्त्रामध्ये जीविताचा, बीजगणितात अंकाचा व भूमितीमध्ये स्थल व उंचीचा विचार करतात त्याचप्रमाणे ज्या शास्त्रामध्ये शासनाच्या तत्वांचे संशोधन केले जाते त्यास राज्यशास्त्र असे म्हणतात.”

५. पेनॉक आणि स्मिथ : “शासनसंस्था आणि राजकीय प्रक्रिया यांचे स्वरूप काय आहे ते कसे असावे आणि त्यांच्यात एकरूपता कशी साधता येईल या उद्देशाने सुव्यवस्थितपणे केलेला अभ्यास म्हणजे राज्यशास्त्र होय.

६. पॉल जेनेट : “राज्यशास्त्र हे समाजशास्त्राचे असे अंग आहे की ज्यामध्ये राज्याचे अधिष्ठान व शासनसंस्थेची मूलतत्त्वे यांचा विचार होतो.”

७. रॉबर्ट डाल : “राज्यासबंधी, राजकीय व्यवस्था आणि मानवी संबंधाचा आकृतिबंध की ज्यामध्ये सत्ता, अधिकार आणि प्रभाव याबाबत विचार मांडणारे शास्त्र म्हणजे राज्यशास्त्र होय.”

१.२.२ राज्यशास्त्राचे स्वरूप

राज्यशास्त्राचे स्वरूप विचार करताना राजकीय तत्वज्ञान, राजकारण आणि या राज्यशास्त्र या संकल्पनांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. राजकीय तत्वज्ञानामध्ये राजकीय विचार, राजकीय अनुभव, गृहीत प्रमाण, मते माहिती व सामाजीकरण यांचा एकत्रित विचार केला जातो. प्रो. डनिंगने राजकीय तत्वज्ञान (Political Philosophy) हा शब्द History of Political Theories या ग्रंथात वापरला आहे. याशिवाय सेबाईन व मॅन्सी आणि कोकर यांनी तत्वज्ञान हा शब्द वापरला आहे. राजकीय तत्वज्ञान, राजकीय विचार, तात्त्विक आणि वैचारिक पद्धतीने मांडले जातात. प्लेटो, ऑरिस्टॉटल, सिसोरो, व्यास, कौटिल्य या विचारवंतानी जे विचार मांडले त्यास राजकीय तत्वज्ञान असे म्हणतात. राज्य म्हणजे काय, त्याची आज्ञा का पाळावी, शासन म्हणजे काय, व्यक्ती आणि राज्य यांचे संबंध कसे असावेत इत्यादीबाबत विचार वरील विचारवंतानी तात्त्विक दृष्टिकोनातून केला. राज्याच्या मुलभूत प्रश्नासंबंधी त्यांची उत्तरे अंतिम किंवा परिपूर्ण नसली तरी त्यातून राजकीय तत्वज्ञान उदयास आले. राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय तत्वज्ञान यामध्ये फरक करणे कठीण आहे.

पॉलिटिक्स (Politics) हा शब्द सर्वप्रथम ग्रीक विचारवंत ॲरिस्टॉटल यांनी वापरला. त्यांनी आपल्या ग्रंथाचे नावच पॉलिटिक्स असे ठेवले. Politics हा शब्द ग्रीक शब्द 'Polis' म्हणजे 'नगर राज्य' या शब्दापासून तयार झाला आहे. राजकारण म्हणजे राज्यविषयक विवेचन करणारे शास्त्र होय. आपल्या देशातील पॉलिटिक्स कसे काय आहे ? असा प्रश्न सामान्यपणे विचारला जातो. येथे पॉलिटिक्स याचा अर्थ प्रचलित राजकारण असा असतो.

आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञानी राजकारण या शब्दाखंडी राज्यशास्त्र हा शब्द वापरला आहे. फ्रेडरिक पोलॉक याने सैद्धांतिक राज्यशास्त्र आणि व्यावहारिक राज्यशास्त्र असे दोन भाग पाडलेले आहेत. त्यांच्या मते, सैद्धांतिक राज्यशास्त्रामध्ये राज्याची उत्पत्ती, शासनसंस्थेचे सिद्धांत, लोकशाही, स्वातंत्र्य, सत्तेचे विभाजन, आंतरराष्ट्रीय संकल्प इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. व्यावहारिक राज्यशास्त्रामध्ये राज्य व शासनाचे आधुनिक स्वरूप,

त्यांची प्रत्यक्ष कार्ये, राष्ट्रा-राष्ट्रांतील संबंध करारनामे, कूटनिती आणि राजकारण यांचा समावेश होतो. राज्यशास्त्राचे स्वरूप समजून घेताना पुढील तीन कालखंडांचा विचार करावा लागतो.

१. इ.स. १८५० पूर्वीचे पारंपरिक राज्यशास्त्र

२. इ.स. १८५० ते १९५० – संक्रमण काळातील राज्यशास्त्र

३. इ.स. १९५० नंतर आधुनिक राज्यशास्त्र

१.२.२.१ राज्यशास्त्राचे पारंपारिक स्वरूप

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाला इ.स.पू. चौथ्या शतकापासून सुरुवात झाली. राज्यशास्त्र हा शब्द चार अर्थांनी वापरला जातो.

(अ) राज्याविषयीचे शास्त्र म्हणजे राज्यशास्त्र होय. ग्रीक विचारवंत प्लेटो, ऑरिस्टॉटल यांनी आपल्या ‘द रिपब्लिक आणि पॉलिटिक्स’ या ग्रंथात राज्यविषयक विचार मांडून राज्यशास्त्राला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. प्रो. गार्नर यांनी आपल्या ग्रंथाला Political Science and Government हे नाव वरील अर्थाने दिले आहे.

(ब) राज्यशास्त्राचा दुसरा अर्थ राज्य आणि शासनसंस्था यासंबंधी विचार करणारे शास्त्र असा होतो. राज्यशास्त्राची तोंडओळख (Introduction to Political Science) या ग्रंथात राज्य आणि शासनसंस्थांचा विचार करणारे शास्त्र या अर्थाने राज्यशास्त्र हा शब्दप्रयोग केला आहे.

(क) राज्यशास्त्र सामाजिकशास्त्र आहे. राज्यशास्त्रात राज्यशास्त्र आणि राजनीतिशास्त्र, सरकार आणि लोकप्रशासन, आंतरराष्ट्रीय कायदा, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संघटन यांचा अभ्यास केला जातो.

(ड) सामाजिक जीवनामध्ये घडणाऱ्या विविध घटनांचा अर्थ लावणारे शास्त्र म्हणजे राज्यशास्त्र होय. उदा. राजकीय व्यवस्था आणि राजकीय पद्धत, सत्ता इत्यादी.

राज्यशास्त्राचे स्वरूप

राज्यशास्त्राचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे :

१. **नैतिक मूल्यांचा प्रभाव** : पारंपारिक राज्यशास्त्रात नैतिक मूल्ये, विचार व संस्कार व मानवतावादी धर्मग्रंथांचा प्रभाव दिसून येतो. सत्य-असत्य, पाप-पुण्य, नीति-अनिती, चांगले-वाईट इत्यादी बाबीवर अधिक भर देऊन चांगल्या बाबींचा स्वीकार हे पारंपारिक राज्यशास्त्रात दिसून येते.

२. **आदर्शवाद** : पारंपारिक राज्यशास्त्रात आदर्श मूल्यांना महत्त्व दिल्यामुळे अनेक निष्कर्ष अपुरे आहेत. शास्त्रीय पद्धतीला महत्त्व न देता मांडलेले सिद्धांत पुढे निरूपयोगी ठरले आहेत.

३. वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर : पारंपारिक राज्यशास्त्रात वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर अधिक प्रमाणात केला आहे. शास्त्रीय चिकित्सा, विश्लेषण करण्याएवजी काल्पनिकता, अलंकारिक भाषा यांना महत्त्व दिले आहे.

४. शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब : पारंपारिक राज्यशास्त्रात शास्त्रीय पद्धतीचा वापर न करता विश्लेषण केले जात होते. तंत्रज्ञानाचा आधार, वस्तुनिष्ठता, गणिताचा वापर न करता सिद्धांत मांडले जातात.

५. मर्यादा : पारंपारिक राज्यशास्त्राचा अभ्यास, राज्याचा उदय, राज्याची कार्ये, राज्याची कामे, शासनपद्धती, राजकीय पक्ष, लोकमत इत्यादीबाबत केला जातो.

६. तर्कशास्त्राला महत्त्व : पारंपारिक राज्यशास्त्राने तर्काच्या आधारावर राजकीय क्रिया-प्रक्रियाचे विश्लेषण केले आहे. वास्तवाला व निरीक्षणाला फारसा वाव दिला नाही.

१.२.२.२ आधुनिक राज्यशास्त्र

सन १८५० ते १९५० हा राज्यशास्त्राचा संक्रमण कालखंड मानला जातो. या काळात अनेक विचारवंतानी आपले विचार मांडले. राज्यशास्त्राचा अभ्यास इतर सामाजिक शास्त्राच्या दृष्टिकोणातून करण्यात येऊ लागला. ऑगस्ट कॉम्ट यांनी सामाजिक आणि राजकीय व्यवहारातून राज्यशास्त्राचा अभ्यास केला व सिद्धांत मांडले. कार्ल मार्क्स, लास्की, टॉल्कॉट पार्सन्स, स्पेन्सर इत्यादी विचारवंतानी राज्यशास्त्राच्या सिद्धांतात भर घातली.

१९५० नंतर राज्यशास्त्राला वैज्ञानिक व आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले. रॉबर्ट डाल, डेव्हीड ईस्टन, ग्रॅबियल आल्मंड, डेव्हीड अॅपर, ल्युसियन पाय इत्यादी विचारवंतानी राज्यशास्त्राचा अभ्यास आधुनिक पद्धतीने सुरू केला. संशोधनाच्या पद्धतीचा वापर करून वास्तववादी व अनुभवजन्य निकर्ष राज्यशास्त्रात मांडले जाऊ लागले. आधुनिक राज्यशास्त्राचा उदय पुढील कारणामुळे झाला.

१. राज्यशास्त्राच्या व्याख्या - स्वरूपाबाबत मतमतांतरे : राज्यशास्त्रज्ञामध्ये राज्यशास्त्राची व्याख्या, स्वरूप व व्याप्तीबाबत मतमतांतरे आहेत. उदा. लोकशाही, राष्ट्रवाद, राजकीय तत्त्वज्ञान, सर्वत्र सारख्याच प्रमाणात मान्य झालेली नाही.

२. विचारसरणीला महत्त्व : २० व्या शतकात रशिया, पोलंड, चीन, इत्यादी देशात कार्ल मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसतो. तेथे साम्यवादी शासनपद्धतीचा उदय झाला. लोकशाही राजकीय व्यवस्था आणि साम्यवादी शासनव्यवस्था अभ्यासामुळे विचारसरणीला महत्त्व प्राप्त झाले.

३. आंतरराष्ट्रीय राजकारण : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्ता स्पर्धा व शस्त्रास्त्र स्पर्धा, गटबाजी, विविध संघटनांचे राजकारण, शीतयुद्ध, आर्थिक घटक इत्यादी विषयाचा अभ्यास राज्यशास्त्रात करण्यात आला. युरोपमधील राष्ट्रे, अमेरिका, चीन यांच्या परराष्ट्र संबंधाचा खूप मोठा परिणाम राज्यशास्त्राच्या अभ्यासावर झाला.

४. राजकीय व्यवस्थाचा अभ्यास : आधुनिक राज्यशास्त्रात राजकीय व्यवस्थावर, रचनात्मक कार्यावर, वर्तनवादावर, उत्तर वर्तनवादावर, राजकीय संस्कृती व संसूचन राजकीय समाजीकरण, राज्यघटनांची माहिती इत्याची अभ्यास केला जात आहे. विश्लेषणाच्या शास्त्रीय पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे.

१.२.३ राज्यशास्त्राची व्याप्ती

सन १९४८ साली युनेस्कोने राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासंबंधी एक परिसंवाद आयोजित केला होता. या परिसंवादात अनेक विचारवंतानी राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाच्या व्याप्तीबाबत विचार मांडले ते पुढीलप्रमाणे :

१. मानवाचे अध्ययन : मानवी जीवन सुखी करण्यासाठी राज्याची निर्मिती झाली. राज्याच्या निर्मितीमधील एक आवश्यक घटक म्हणजे मानव आहे. तेव्हा मानवी संबंधाचा अभ्यास राजकीय क्रिया संज्ञेद्वारे केला जाऊ लागला. जनतेचे अधिकार व कर्तव्ये, राज्याचे अधिकार इत्यादी दृष्टिकोनातून मानवी संबंधाचे अध्ययन केले जात आहे.

२. राज्याचा अभ्यास : राज्याचे शास्त्र राज्यशास्त्र भूतकाळात राज्ये कशी होती. वर्तमानकाळात राज्ये कशी आहेत व भविष्यकाळात राज्ये कशी असावीत याबाबतचा अभ्यास राज्यशास्त्रात केला जातो. राज्याच्या उदयाचे दैवी सिद्धांत, सामाजिक करार सिद्धांत, ऐतिहासिक सिद्धांत राज्याचे सार्वभौमत्व इत्यादींचा अभ्यास राज्यशास्त्राच्या व्याप्तीमध्ये केला जातो.

३. राजकीय विचारप्रणालीचा अभ्यास : राज्यशास्त्रात लोकशाही समाजवाद, साम्यवाद, नाझीवाद, वैसिज्ञानिक, अराज्यवाद, दहशत, नक्षलवाद, पर्यावरणाचा असमतोल व शाश्वत विकास इत्यादी विचारप्रणालीचा अभ्यास केला जातो आहे. राजकारणातील घडामोडी, तत्त्वे, सिद्धांताबाबत विचार केला जात आहे.

४. शासनसंस्थांचा अभ्यास : जगभरातील विविध देशातील शासनव्यवस्थाचा अभ्यास करताना शासनसंस्थेचे स्वरूप, कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ यांच्या स्वरूपाचा व कार्यपद्धतीचा विचार केला जातो. संसदीय, अध्यक्षीय, राजेशाही, महाजनशाही, हुक्मशाही व साम्यवादी शासनपद्धतीचे गुण-दोष, त्यांच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास केला जातो.

५. विविध संस्थांचा अभ्यास : राज्यशास्त्राच्या कक्षेत स्थानिक स्वराज्यसंस्था, राज्यनियंत्रित मांडणे, निवडणूक आयोग, लोकसेवा आयोग, लोकप्रशासन, विभिन्न प्रशासन इत्यादी संस्थांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्या संस्थेची कार्ये, शासनसंस्थेशी असणारा त्यांचा संबंध इत्यादीचा अभ्यास केला जातो.

६. राज्याराज्यांचे संबंधाचा अभ्यास : राज्याराज्यांचे संबंध सुव्यवस्थेत असल्याशिवाय शांतता व स्वातंत्र्य असू शकत नाही. तेव्हा राज्याराज्याचे संबंध कसे आहेत, कसे असावेत ते संबंध नियंत्रित करण्याकरिता निर्माण झालेल्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांची निर्मिती, अधिकार व कार्ये, आंतरराष्ट्रीय नियम व कायदे इत्यादींचा समावेश राज्यशास्त्राचा व्याप्तीत केला जातो.

१.२.४ राजकारण आणि राज्यशास्त्र फरक

राज्यशास्त्र आणि राजकारण यातील फरक पुढीलप्रमाणे :

१. राज्यशास्त्रात राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास केला जातो तर राजकारणात राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याचा अभ्यास केला जातो.

२. राज्यशास्त्राला सिद्धांताचा आकार असतो तर राजकारणात सिद्धांतपेक्षा सत्ता प्राप्तीला महत्त्व असते.

३. राज्यशास्त्र इतर आंतरविद्याशाखेशी संबंधीत तत्त्वज्ञान मांडते तर राजकारणात राजकीय पक्ष व कार्यपद्धतीतील विचार मांडले जातात.

४. राज्यशास्त्रात मानवी वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. राजकारणात मानवी वर्तनाच्या परिणामाचा अभ्यास महत्त्वाचा असतो.

१.२.५ राज्यशास्त्राचे महत्त्व

राज्यशास्त्राचे महत्त्व आधुनिक काळात खूपच वाढलेले आहे. प्रत्येक व्यक्तीचा जन्म हा कोणत्या ना कोणत्या कुटुंबामध्ये होतो. त्याचेळी त्याची पालनपोषणाची जबाबदारी आईवडील पार पाडत असतात तर बाह्य संरक्षणाची जबाबदारी राज्याने स्वीकारलेली असते. जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांच्या मते, “मानवी संस्कृतीचे रक्षण फक्त राज्यशास्त्रातच करू शकतो.” यावरून राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात येण्यास मदत होते.

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे :

१. विविध देशाच्या राज्यघटनेची माहिती : राज्यशास्त्रात जगातील अनेक देशाच्या राज्यघटनेची माहिती दिली जाते. राज्यघटना म्हणजे देशाचा राज्यकारभार चालविण्यासाठीचे लिखित नियम होय. आधुनिक राज्यशास्त्रात राज्यघटनेचा तौलनिक अभ्यास करून कोणती राज्यघटना योग्य, कोणती अयोग्य याची माहिती राज्यशास्त्रातूनच मिळते.

२. राजकीय संकल्पना : राज्यशास्त्रातील विविध संकल्पनांचा अर्थ राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातूनच स्पष्ट होतो. राजकीय घटना, राजकीय हालचाली आणि आंदोलने यातून राजकारणाची दिशा समजते. सोयीचे होते. सिद्धांत मांडणीमुळे राजकीय जीवनातील समस्या सोडविणे शक्य झाले कारण सिद्धांत हे अमूर्त तसेच संदिग्ध नसतात.

३. राज्यशास्त्राचे बहुसंख्य देशात अध्ययन : राज्यशास्त्र हा विषय बहुसंख्य देशातील विद्यापीठे, महाविद्यालयातून शिकविला जातो. त्याचप्रमाणे अधिक संशोधनात्मक पद्धतीने संशोधनही केले जात आहे. इंग्लंडमध्ये पोलिटिकल स्टडीज असोसिएशन ऑफ द युनायटेड किंगडम, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पोलिटिकल सायन्स, अमेरिकेत ॲकॅडमी ऑफ पॉलिटिकल सायन्स, भारतात गोखले अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र संस्था, पुणे, जपान, चीन, कॅनडा, रशिया, फ्रान्स, जर्मनी इत्यादी अनेक देशात राज्यशास्त्र विषयाचे संशोधन, अध्ययन व अध्यापन केले जाते.

४. आंतरराष्ट्रीय राजकारण : आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रस्थापित करून प्रत्येक राष्ट्राने शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. मैत्री, मानवतावादी बंधुता व शांतता याचे महत्व जगाला कळाले आहे. युद्धामुळे मानवी संस्कृतीचा नाश होतो. देशा-देशातील संघर्ष कमी करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटनाची गरज निर्माण झाली व त्यातूनच युनोचा उदय झाला. राष्ट्रांना आपले प्रश्न मांडण्याचे व त्यावरील उपाय शोधण्याचे साधन म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडे पाहिले जाते. या सर्वांचा अभ्यास राज्यशास्त्रात केला जातो.

५. विचारप्रणाली : राज्यशास्त्रात विविध स्वरूपाचे सिद्धांत मांडले जातात. या सिद्धांतातून एक विचार प्रवाह तयार होतो. उदा. दहशतवाद, नक्षलवाद, नाझीवाद, साम्यवाद, समाजवाद, लोकशाही इ. आज जग इतक्या झपाट्याने बदलत चालले आहे. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्व वाढले आहे.

१.३ सारांश

राज्यशास्त्राची तोंडओळख करून घेताना प्राचीन ग्रीक राजकीय विचारवंतानी मांडलेल्या सिद्धांताचा विचार केला. पारंपारिक राज्यशास्त्रात तात्त्विक विचार अधिक मांडले जात असत. सन १८५० पूर्वीचा कालखंड हा पारंपारिक राज्यशास्त्राचा होता. सन १८५० नंतर ते १९५० पर्यंतचा कालखंड हा राज्यशास्त्राचा संक्रमण काळ मानला जातो. या संक्रमण काळात अनेक विचारवंतानी विविध सिद्धांत मांडले. १९५० नंतर आधुनिक राज्यशास्त्राचा कालखंड सुरु झाला. लोकसंख्या वाढ, विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा विकास यामुळे राज्यशास्त्राला शास्त्राचा दर्जा प्राप्त झाला. समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे कार्य राज्यशास्त्र करते.

१.४ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

(अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. इ. स. १८५० ते १९५० या काळास राज्यशास्त्राचा ..... काल म्हणतात.
 (अ) सांस्कृतिक   (ब) परंपरागत   (क) संक्रमण   (ड) आधुनिक
२. ..... विषयक शास्त्र म्हणजे राज्यशास्त्र होय.
 (अ) संपत्ती   (ब) समाज   (क) सत्ता   (ड) नीती
३. ..... यांना राज्यशास्त्राचे जनक असे म्हणतात.
 (अ) प्लेटो   (ब) ऑरिस्टॉटल   (क) मॅलिकाव्हेती   (ड) कार्ल मार्क्स
४. राजकारणाचे व्याकरण (A Grammar of Politics) हा ग्रंथ ..... यांनी लिहिला आहे.
 (अ) प्रा. लास्की   (ब) प्रा. डनिंग   (क) रॉबर्ट डाल   (ड) प्लेटो

उत्तरे :

- (१) संक्रमण   (२) सत्ता   (३) ऑरिस्टॉटल   (४) प्रा. लास्की

१.५ सरावासाठी प्रश्न

१. राज्यशास्त्र म्हणजे काय ?
२. राज्यशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.
३. राज्यशास्त्राचे महत्त्व सांगा.
४. राज्यशास्त्र आणि राजकारण यातील फरक सांगा.

१.६ संदर्भसूची

१. भोले भा. ल., राजकीय सिद्धांत आणि विश्लेषण, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे २००२.
२. गोखले रा. म., राज्यशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १ व २.
३. घांगरेकर वि. त्र., राज्यशास्त्राची मूलतत्त्वे, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९९.
४. गर्दे दि. का., बाचल वि. मा., आधुनिक राजकीय विश्लेषण, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९७५.
५. Verma S. P., Modern Political Theory, Vikas Publication House, Delhi.
६. Garner J. W., Political Science and Government, 1951.
७. Kapur A. C. Principle of Political Science, S. Chand and Co. Ltd., New Delhi.
८. Sabine G. H., A History of Political Theory.

१.७ पारिभाषिक शब्दाचा अर्थ

१. सिद्धांत : शास्त्राच्या आधारावर विशिष्ट क्रिया-प्रतिक्रियाबाबत लोकांची मते किंवा कार्यकारण भाव.
२. लोकशाही : लोकशाही ही शासन पद्धत आहे. जगामधील बहुतांशी देशात लोकशाही व्यवस्था आहे. लोकशाहीत राज्याची सत्ता निर्वाचित लोकांच्या हाती असते.
३. राजकीय वर्तन : प्रत्येक व्यक्तीच्या वर्तनाचा अभ्यास राजकीय वर्तनामध्ये केला जातो. राजकीय वर्तन म्हणजे व्यक्तीची क्रिया-प्रक्रिया होय.
४. तत्त्वज्ञान : मूळ्ये, श्रद्धा, अस्मिता आणि नैतिकता या घटकावर मांडलेले विचार म्हणजे तत्त्वज्ञान.

घटक - २

राज्यशास्त्राच्या उपविद्याशाखांचा परिचय

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ राजकीय सिद्धांत : अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती

२.२.२ राजकीय प्रक्रिया : अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती

२.२.३ लोकप्रशासन : अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती

२.२.४ आंतरराष्ट्रीय राजकारण : अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस पुढील बाबी समजून येतील.

१. राज्यशास्त्राच्या उपविद्याशाखांचा परिचय होईल.

२. राजकीय सिद्धांत, त्याचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती समजून घेता येईल.

३. राजकीय प्रक्रिया, तिचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती समजून घेता येईल.

४. लोकप्रशासनाचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती समजून घेता येईल.

५. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती समजून घेता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

पहिल्या प्रकरणात आपण राज्यशास्त्र म्हणजे काय ? त्याची स्वरूप व व्याप्ती, राज्यशास्त्र आणि राजकारण यातील फरक व राज्यशास्त्राचे महत्त्व अभ्यासले. प्रस्तुत प्रकरणात आपण राज्यशास्त्राच्या उपविद्याशाखांचा परिचय करून घेणार आहोत.

अमेरिकन पोलिटीकल सायन्स असोसिएशनने १९७३ मध्ये राज्यशास्त्राच्या आठ उपविद्याशाखा सुचविल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

१. परदेशी राजकीय संस्था आणि वर्तन
२. आंतरराष्ट्रीय कायदा, संघटना व राजकारण
३. पद्धतीशास्त्र
४. राजकीय स्थैर्य, अस्थैर्य व बदल
५. राजकीय सिद्धांत
६. सार्वजनिक धोरण
७. लोकप्रशासन
८. अमेरिकी राजकीय संस्था, क्रिया व वर्तन

या आठ उपविद्याशाखांपैकी आपण प्रस्तुत प्रकरणात राजकीय सिद्धांत, राजकीय प्रक्रिया, लोक प्रशासन व आंतरराष्ट्रीय राजकारण या उपविद्याशाखांचा अभ्यास करणार आहोत. प्रामुख्याने राजकीय सिद्धांत, प्रक्रिया लोकप्रशासन व आंतरराष्ट्रीय राजकारणांचा उदय, अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत. प्रामुख्याने राजकीय सिद्धांत, प्रक्रिया, लोकप्रशासन व आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा उदय, अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

१.२ विषय विवेचन

राज्यशास्त्राच्या उपविद्याशाखांचा अभ्यास पुढील चार घटकांच्या आधारे केला आहे.

१.२.१ राजकीय सिद्धांत

राजकीय सिद्धांताचा अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती पुढीलप्रमाणे :

(अ) अर्थ : राजकीय सिद्धांत म्हणजे राज्यव्यवहारामधील गोष्टीबद्दल ज्ञान मिळविण्याच्या दृष्टीने नियमांच्या साच्यात सूत्रबद्द रीतीने विचारांचा जो समूह मांडण्यात येतो. त्यास राजकीय सिद्धांत असे म्हणतात. थोडक्यात, शासनसंस्था कशी चालते, कोण चालवते व कशा पद्धतीने चालविली जाते त्यासाठी असलेले विशिष्ट नियम त्यांचा संच, कार्यपद्धती याकडे पाहण्याचा विशिष्ट दृष्टिकोन म्हणजे राजकीय सिद्धांत होय.

(ब) व्याख्या : राजकीय सिद्धांताच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. सेबाईन : राजकीय समस्यांचा जाणिवपूर्वक व शिस्तबद्ध शोध म्हणजे राजकीय सिद्धांत होय.
२. कोकर : शासनसंस्थेचा अभ्यास करताना जनतेच्या इच्छा, गरजा आणि मते विचारात घेतली जातात. त्याला राजकीय सिद्धांत असे म्हणतात.
३. अँण्ड्यू हॅकर : राजकीय व्यवस्थेसंबंधीत भूतकालीन, वर्तमानकालीन आणि भविष्यकालीन तत्त्वज्ञान व शाखांचे ज्ञान म्हणजे राजकीय सिद्धांत होय.
४. राजकीय शब्दकोष : राजकीय घटनांचे मूल्यमापन, स्पष्टीकरण आणि भाकीते यासंबंधी शोध घेणारे विचार म्हणजे राजकीय सिद्धांत होय.

या व्याख्यांवरून असे म्हणता येते की, उपलब्ध तथ्ये आणि साधनसामुग्रीच्या आधारे आपल्या अनुभवातून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या मदतीने घटनांच्या कार्यकारण संबंधाचे स्पष्टीकरण करून त्या आधारावर काढलेले तर्कसंगत निष्कर्ष म्हणजे सिद्धांत होय.

(क) स्वरूप

१. तात्त्विक स्वरूप : सुरुवातीच्या काळात राजकीय सिद्धांताचे स्वरूप हे तात्त्विक स्वरूपाचे होते. त्यावेळी राजकीय सिद्धांत व तत्त्वज्ञान यांत फरक केला जात नव्हता. तथ्ये आणि मूल्ये या बाबी एकाच अर्थाने वापरल्या जात होत्या. राजकीय सिद्धांत व व्यवहारात फरक दाखविण्याचा प्रयत्न अॅरिस्टॉटलने केला. परंतु समाजातील प्रत्येक व्यक्ती समोर निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांबाबत योग्य ते स्पष्टीकरण राजकीय सिद्धांताला द्यावेच लागते.

प्लेटो, कार्ल मार्क्स व हॅरॉल्ड लास्की यांनी तात्त्विक गोर्टीना महत्त्व दिले. प्राचीन, तात्त्विक व राजकीय तत्त्वज्ञ समाजापासून वेगळे होते. विचारवंतांनी स्वतःला राजकीय सहभागी न मानता तेब्हाच्या परिस्थितीचे विश्लेषण मूल्यांच्या आधारावर तटस्थपणे केले आणि वेगवेगळ्या घटनांमागील सत्य शोधण्याचा प्रयत्न केला.

२. मूल्याधिष्ठित स्वरूप : १९व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत मूल्य व तथ्य यांत फरक केला जात होता. पुढे राजकीय सिद्धांताची मांडणी करणारी व्यक्ती राजकीय व्यवहार व वास्तवतेच्या आधारे सत्य शोधनाचे काम करणारी असावी असे प्रतिपादन केले गेले. सत्यशोधनावेळी संबंधित व्यक्ती प्रत्यक्ष राजकीय संघर्षापासून अलिप्त राहून, राजकारणातील अनिष्ट प्रवृत्तीचा परिणाम होऊ न देता सत्यशोधन करेल अशी अपेक्षा व्यक्त होत गेली. तर राजकीय सिद्धांत हे पूर्णपणे मूल्यनिरपेक्ष असू शकत नाहीत. कारण राजकीय घडामोडी किंवा राजकारण याविषयी उदासिनता दाखवून राजकीय घडामोडी व तथ्ये यांचे संकलन शक्य होत नाही.

३. राजकीय सिद्धांत व व्यवहार यांतील संबंध : समाजात निर्माण होणारे राजकीय सिद्धांत व

राजकीय व्यवहार यांचा परस्पर घनिष्ठ संबंध आहे. मनुष्याकडून निसर्गतः अनेक चुका होतात. मात्र पुन्हा पुन्हा त्याच चुका होत असल्यास त्यात तो सुधारणा करतो. म्हणजे चुकांची पुनरावृत्ती टाळण्याची प्रवृत्ती मानवाची असते. याचप्रमाणे व्यावहारिक सिद्धांत प्रतिपादनात चूक आहे असे आढळून येते तेव्हा सिद्धांताची पुर्नरचना किंवा मांडणी केली जाते. हे चक्र नियमित चालू असते. या सिद्धांतात अनेक वेळा भविष्यकालीन चुकांचा अंदाज घेऊन त्यांना प्रतिबंध करण्याची दक्षताही घेतली जाते. कारण संभाव्य चुकांचे स्वरूप हे गंभीर ठरू शकते. व्यवहार पद्धतीने राजकीय सिद्धांत आणि व्यवहार यांच्यामधील संबंध स्पष्ट होतो.

४. राजकीय सिद्धांत ही समाजजीवनाची गरज : परिस्थितीतून राजकीय सिद्धांताची निर्मिती होत असते. सामाजिक जीवनसाठा विज्ञानाच्या विकास व प्रगतीमुळे सिद्धांताची गरज वाढलेली दिसते. आधुनिक काळात जसजसा समाजजीवनाचा विकास होत गेला तसेच नवनवीन राजकीय सिद्धांताची निर्मिती मानवाने केली. कला, विज्ञान व इतर घटकांची गरज माणसाला जगण्यासाठी असते तेवढीच गरज राजकीय सिद्धांताचीही असते.

आधुनिक काळात राजकीय सिद्धांताचे स्वरूप बदलत आहे. आज राजकीय सिद्धांताचा वास्तवाचा शोध घेण्याकडे कल असलेला दिसतो. तसेच संशोधन पद्धतीवर अधिक भर दिला जातो. सांख्यिकी माहिती गोळा करून विश्लेषणही केले जात आहे. अशा प्रकारचे राजकीय सिद्धांताचे स्वरूप असल्याचे दिसते.

(ड) व्याप्ती : राजकीय सिद्धांताच्या व्याप्तीत पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

१. मानवी विचार : मानव हा राजकीय सिद्धांताचा केंद्रबिंदू आहे. राजकीय सिद्धांत ज्या राज्याविषयी निर्माण होतात ते राज्य सुद्धा व्यक्तीभोवतीच फिरते. ॲरिस्टॉटलच्या मते, मनुष्य हा सामाजिक (राजकीय) प्राणी आहे. मानवाच्या या समाजप्रिय वृत्तीतून राज्याची निर्मिती झाली आहे. शासनसंस्था आणि राज्य या संबंधीच्या विविध दृष्टिकोनातून राजकीय सिद्धांताचा अभ्यास केला जातो. व्यक्तीचा सुसंघटित समाजच राज्यात रूपांतरित झाल्याने व्यक्तीचे राज्य व शासनाशी संबंध कशा प्रकारे असावे याचा अभ्यास राजकीय सिद्धांतात होऊ लागला. मनुष्यानेच राज्य व सरकार निर्माण केले म्हणून राज्याविषयी, शासनाविषयी राजकीय सिद्धांतात अभ्यास होत असताना त्याचा केंद्रबिंदू व्यक्तीच असते.

२. राज्याचा अभ्यास : राजकीय सिद्धांतात राज्याचा उदय, त्याची उद्दिष्टे, मुलभूत वैशिष्ट्ये, राज्याच्या उदयाचे विविध सिद्धांत या सर्वांचा अभ्यास केला जातो. तसेच भूतकाळात राजकीय संस्था कशी होती? वर्तमानकाळात कशी आहे? भविष्यकाळात तिचे स्वरूप कसे असावे? याचे अनुमान राजकीय सिद्धांतात मांडता येते.

३. शासनसंस्थेचा अभ्यास : समाज संघटित होऊन कायदे व नियमासाठी शासनसंस्था निर्माण केली. समाजावर नियंत्रण ठेवणारे लोक म्हणजे कायदे करणारे लोक आणि त्यांनाच शासक म्हटले जाते. म्हणून व्यक्ती बरोबर शासनसंस्थेचा अभ्यास राजकीय सिद्धांतात केला जाऊ लागला. त्यात शासनसंस्थेचा उगम, त्याचे प्रकार जसे लोकशाही, हुकूमशाही, साम्यवादी शासन, शासनसंस्थेचे स्वरूप यांचा अभ्यास होऊ लागला.

४. राजकीय रचना व संस्थांचा अभ्यास : पारंपरिक राज्यशास्त्रात राजकीय संस्थांचा अभ्यास होत होता. विसाव्या शतकात राजकीय संस्थांऐवजी राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास राजकीय सिद्धांतात होऊ लागला. व्यक्तीच्या राजकीय कृती व राजकीय व्यवहारातील त्याचे वर्तन, भूमिका यांचा अभ्यास राजकीय सिद्धांतात केला जाऊ लागला.

५. राजकीय साहित्य व मुलभूत दस्तऐवजांचा अभ्यास : राजकीय सिद्धांताला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यात राजकीय साहित्य व मुलभूत दस्तऐवजांना महत्वाचे स्थान आहे. ऑरिस्टॉटलचा ‘पॉलिटिक्स’ कार्ल मार्क्सचा ‘दास कॅपिटल’, जे. एस. मिलचा ‘ऑन लिबर्टी’, कौटिल्याचा ‘अर्थशास्त्र’ अशा अनेक महत्वपूर्ण ग्रंथांनी राजकीय सिद्धांताची जडणघडण केली. या ग्रंथांचा राजकीय घडामोर्डींवर परिणाम होतो. उदाहरणार्थ रुसोने लिहिलेल्या सामाजिक करारातून फ्रेंच क्रांती होऊन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या सिद्धांताची निर्मिती झाली. ब्रिटनच्या राजकीय व्यवस्थेचे आकलन होण्यासाठी मँग्रा कार्टा, बिल ऑफ राईट्स, पिटीशन ऑफ राईट्स या मुलभूत दस्तऐवजांचा राजकीय सिद्धांतात अभ्यास केला जातो.

६. विचारसरणीचा अभ्यास : प्रत्येक राजकीय व्यवस्था काही मूल्ये, नैतिकता, श्रद्धा यांच्या आधारावर टिकून असते. गांधीवाद, समता, जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, सर्वकष सत्तावाद, फॅसिझम, साम्यवाद व माओवाद अशा अनेक विचारसरणीचा अभ्यास राजकीय सिद्धांतात केला जातो.

७. मतदारांच्या वर्तनाचा अभ्यास : आधुनिक काळात नवीन राजकीय प्रवाह अस्तित्वात येत असल्याने व्यक्तीचे/मतदारांचे राजकीय वर्तन महत्वाचे ठरत आहे. संशोधक मतदारांच्या वर्तनाची पाहणी करून त्यचे विश्लेषण करताहेत. या सर्व गोष्टींचा अभ्यास राजकीय सिद्धांतात केला जातो.

या सर्व बाबींबरोबरच अलीकडच्या काळात नववे राजकीय विचार येत असल्याने राजकीय सिद्धांताच्या व्याप्तीत वाढ होत आहे. त्यामुळे प्रो. गुडनाऊ असे म्हणतात की, राजकीय सिद्धांताची व्याप्ती गतिशील आहे.

(इ) राजकीय सिद्धांताचे महत्व

प्रत्येक व्यक्तीचे राजकीय जीवन आणि राज्यव्यवस्था यांच्या संदर्भात राजकीय सिद्धांताची भूमिका महत्वपूर्ण राहिली आहे. त्यामुळे बदलत्या काळातही राजकीय सिद्धांताचे महत्व कायम राहिले आहे.

१. राजकीय सिद्धांत मूल्यनिर्मितीचे काम करतात. उदा. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय इत्यादी. ही मूल्ये मानवी जीवनास अत्यावश्यक आहेत. म्हणून मूल्यनिर्मिती ही श्रेष्ठत्वाच्या दृष्टीने राजकीय सिद्धांताला महत्व प्राप्त झाले आहे.

२. प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत काळाच्या ओघात स्थित्यंतरे, परिवर्तन होत असते. त्या परिवर्तनाची नेमकी दिशा कोणती असावी ? त्यासाठी राजकीय सिद्धांत मार्गदर्शन करतात.

३. राजकीय सिद्धांत राजकीय व्यवस्थेला सैद्धांतिक आधार मिळवून देत असतात.

४. आज मानवी वर्तन आणि राजकीय प्रक्रिया यांच्यातील कार्यकारण संबंधाचा व्यापक पातळीवर शोध घेण्याचे काम राजकीय सिद्धांत करतात.

थोडक्यात, राज्य व्यवहाराचे आकलन होण्यासाठी राजकीय सिद्धांताला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. अमेरिकन पॉलिटिकल सायन्स असोसिएशनने राज्यशास्त्राच्या आठ उप विद्याशाखा केब्हा सुचिविल्या ?
२. राजकीय सिद्धांताची 'राजकीय समस्यांचा जागिवर्पूर्वक शिस्तबद्ध शोध म्हणजे राजकीय सिद्धांत होय' ही व्याख्या कोणी केली ?
३. राजकीय सिद्धांत व व्यवहारात फरक दाखविण्याचा प्रथम प्रयत्न कोणी केला ?
४. राजकीय सिद्धांताला कोणत्या बाबींमुळे वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त होते ?
५. 'पॉलिटिक्स' हा ग्रंथ कोणी लिहिला ?
६. 'दास कॅपिटल' हा ग्रंथ कोणी लिहिला ?
७. 'ऑन लिबर्टी' हा ग्रंथ कोणी लिहिला ?

१.२.२ राजकीय प्रक्रिया

राजकीय प्रक्रियेचा अर्थ, व्याख्या, स्वरूप व व्याप्ती पुढीलप्रमाणे आहे :

(अ) अर्थ

एकोणिसाब्या शतकाच्या उत्तरार्धात राजकीय प्रक्रिया या उपविद्याशाखेचा शास्त्रशुद्ध व पद्धतशीर अभ्यास होऊ लागला. प्रक्रिया हा शब्द रीती, सारणी, कार्यपद्धती या अर्थांनी वापरला जातो. त्यामुळे प्रक्रियेत विशिष्ट अशी अभ्यासाची पद्धती वापरलेली असते. राजकीय व्यवहारांचा राजकीय प्रक्रियेत समावेश होतो. राजकीय संस्था, संघटना, गट आणि व्यक्तीच्या कृती यांच्यातील व्यवहारांचा राजकीय प्रक्रियेत समावेश होतो. तसेच क्रिया व प्रक्रिया या दोन्हींच्या समावेशामुळे त्यांच्या घडामोडीतून नव्याने साकारणाऱ्या अर्थाचा, आशयाचा, संकल्पनांनाचाही समावेश राजकीय प्रक्रियेत होतो. उदा. निवडणूक प्रक्रिया या संज्ञेत निवडणूक आयोग, प्रौढ मताधिकार, समान लोकसंख्येचे मतदार संघ, त्यांची संख्या, राखीव मतदार संघ, कोणी कोणाला मत दिले. अशा विविध घटकांचा यांत समावेश होतो. म्हणजेच औपचारिक व अनौपचारिक राजकीय कर्त्या घटकांनी केलेल्या सर्व कृतींचा राजकीय प्रक्रियेत अभ्यास केला जातो. राजकीय प्रक्रिया ही संज्ञा राजकीय कृतीशी परस्पर संबंधित आहे तर राजकीय कृतीमागे निश्चित कारण व संबंध असतो. त्यामुळे प्रक्रियेतून निश्चितता व्यक्त होते. तसेच कृतीची एक शृंखला दिसते. परिणामी राजकीय कृतीतून, तिच्या निरीक्षणातून

अनुभवजन्य सिद्धांत विश्लेषणासाठी मांडता येतात. थोडक्यात, राजकीय व्यवहार, कृती घटते राजकीय प्रक्रिया ठरत असते.

(ब) व्याख्या

राजकीय प्रक्रियेची निश्चित अशी व्याख्या करणे कठीण आहे. तरीही काही विचारवंतानी राजकीय प्रक्रियेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

१. हॅटिंग्टन, आल्मंड, डेव्हिड इस्टन : संस्थात्मक विस्तार आणि निर्णय घेणे, राबविण्याची प्रक्रिया (व राजकीय अधिमान्यता) म्हणजे राजकीय प्रक्रिया होय.

२. हेबरमास : राजकीय संस्था, व्यवहार, कायद्यांना वैधता प्राप्त करणे म्हणजे राजकीय प्रक्रिया होय.

(क) स्वरूप आणि व्याप्ती :

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अगोदर राजकीय व्यवहारांचा अभ्यास राजकीय तत्वज्ञानाच्या संदर्भात केला जात होता. राजकीय व्यवहार कसा चालावा ? राजकीय व्यवहाराचे ध्येय कोणते असावे ? असा अभ्यास राजकीय प्रक्रियेत केला जात होता. अशा प्रकारचा आदर्शवादी अभ्यास १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात केला गेला नाही. राजकीय व्यवहारातून व्यक्त होणारे विविध अर्थ राजकीय प्रक्रियेचे अभ्यासक सांगतात. थोडक्यात, राजकीय प्रक्रियेतून संकल्पना, विचार, तत्वज्ञान आणि सिद्धांत यांचा जन्म होतो. अशी भूमिका राजकीय प्रक्रियेच्या अभ्यासकांनी गेल्या पन्नास वर्षात मांडली आहे.

राजकीय संरचनांमधील सहसंबंध हा एक राजकीय प्रक्रियेच्या अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग आहे. विभाजन, स्पर्धा, संघर्ष यांविषयीच्या घडामोडी उपलब्ध संसाधनाच्या वाटपामधून घडतात. तसेच विशिष्ट समाजात प्रतिकात्मक, संसाधनाच्या वाटपामधून घडते. असे मत हेलेन स्टुअर्ट यांनी मांडले आहे. साधारणपणे राजकीय प्रक्रियेच्या व्याप्तीत प्रामुख्याने पुढील गोष्टीचा समावेश होतो.

१. राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास :

राजकीय प्रक्रियेत विविध राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास केला जातो. प्रत्येक व्यवस्थेतील राज्यघटना, शासनसंसथा, प्रशासकीय व्यवस्था, राजकीय पक्ष, चळवळी यांचा अभ्यास राजकीय प्रक्रियेत केला जातो. हा अभ्यास ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय दृष्टकोनातून अर्थकारण व राजकीय समाजशास्त्राच्या चौकटीत केला जातो. असे मत राजकीय प्रक्रियेचे अभ्यासक मांडतात. त्यामुळे राजकीय प्रक्रियेत राजकीय समाजशास्त्र, राजकीय चळवळी, राजकीय अर्थकारण हे घटक वेगळे न मानता राजकीय प्रक्रियेच्या व्याप्तीत त्यांचा समावेश केला जातो. परिणामी, राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास एका अर्थाने समाजशास्त्रीय स्वरूपाचा वाटतो. त्यामुळे राज्यशास्त्राचे अभ्यास त्यांच्या अभ्यासात राजकीय प्रक्रिया हा शब्दप्रयोग वापरतात. उदा. रजनी कोठारी यांनी The Non-Party Political Process असे नाव त्यांच्या पक्षावरील अभ्यासास दिले आहे.

२. राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास : राजकीय व्यवस्था, संरचना, संकल्पना, सिद्धांत, विचारप्रणाली यांच्या संदर्भात राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास केला जातो. व्यवस्था, संरचना, संकल्पना, सिद्धांत व विचार-प्रणालीचे बदलते स्वरूप यांचाही अभ्यास राजकीय प्रक्रियेने केला जातो. याचबरोबर राजकीय पक्ष, दबाव गट, नेतृत्व अशा बिगर संस्थात्मक घटकांचा अभ्यासही राजकीय प्रक्रियेत केला जातो. तसेच सार्वजनिक धोरणनिश्चिती निर्णय घेण्यात कोणाचा किती सहभाग आहे ? राजकीय प्रक्रियेचा इतिहास, राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारे घटक या सर्वांचा अभ्यास राजकीय प्रक्रियेत केला जातो.

३. राजकीय संकल्पना व पक्षांचा अभ्यास : राजकीय प्रक्रियेत राजकीय स्थैर्य, लोकानुरंजनवाद, राजकीय उदासिनता, सार्वजनिक हित, बहुधुवी राजकारण, द्विधुवी राजकारण, राजकीय अभिजन, राजकीय संस्कृती, राजकीय बदल, राजकीय आधुनिकीकरण, राजकीय समावेशन, वैचारिक प्रभुत्वाचे क्षेत्र, नेतृत्व या विविध संकल्पनांचा अभ्यास केला जातो. त्याबरोबरच राजकीय पक्ष, हितसंबंधी, दबावगट, सत्ता स्पर्धा यांचाही अभ्यास राजकीय प्रक्रियेत केला जातो. राजकीय पक्षांच्या अभ्यासाला राजकीय प्रक्रियेत महत्वाचे स्थान आहे.

(ड) राजकीय प्रक्रियेवरील अभ्यास

राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास अनेक विचारवंतानी व संशोधकांनी केला आहे. त्याचा निवडक आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो.

भारताच्या संदर्भात रजनी कोठारी यांनी The Congress System in India असा अभ्यास १९६४ मध्ये केला आहे. ज्यात लेले यांनी Caste, Class and Power : Political Mobilization in Maharashtra असा अभ्यास १९९० मध्ये केला आहे. राजकीय अर्थकारण व नवउदारमतवादी अर्थव्यवस्थेमुळे राजकीय पक्षांची भूमिका व त्यांचे राजकीय सामाजिक आधार बदलले आहेत. या पार्श्वभूमीवर हे अभ्यास झालेले दिसतात.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात विचार करता राजकीय प्रक्रियेवरील अभ्यासाची काही उदाहरणे देता येतील. 'सत्तांतर' हा ग्रंथ १९९५ मध्ये व्होरा व पळशीकर यांनी लिहिला, तर 'महाराष्ट्राचे बदलते राजकारण' २००३ मध्ये पळशीकर यांनी, 'राजकीय चळवळ' प्रकाश पवार यांनी अभ्यास केला आहे. या सर्व अभ्यासात समाज, लोकशाही व न्याय या मुद्यांची चर्चा केली आहे. त्यामुळे राजकीय संस्थांच्या व्यवहाराशी थेट संबंधित समाज, लोकशाही, आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय असे विषय राजकीय प्रक्रियेत मध्यवर्ती विषय ठरत आहेत.

१९९० नंतर राजकीय प्रक्रियेच्या अभ्यासात बदल झाले आहेत. प्रामुख्याने सुधा पै यांनी Political Process in Uttrar Pradesh आणि पॉल ब्रास यांनी Language, Religion and Politics in North India या ग्रंथात भाषा, धर्म व राजकारणाचा सहसंबंध तसेच शासन व्यवहार, अर्थकारण व सुधारणा यांची मांडणी केली आहे. यावरून राजकीय प्रक्रियेच्या अभ्यासाची पुढील नवीन क्षेत्रे सांगता येतात.

१) राजकीय अर्थकारण, २) राजकीय व सामाजिक चलवळी, ३) राजकीय सत्तास्पर्धा, ४) आघाड्यांचे राजकारण, ५) निवडणुकांचा अभ्यास.

एकूण अशा प्रकारे राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यास केला जातो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

(अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. The Non-Party Political Process हा ग्रंथ ..... यांनी लिहिला.

(अ) सुहास पळशीकर (ब) रजनी कोठारी (क) हेलेन स्टुअर्ट

२. Language, Religion and Politics in North India हा ग्रंथ ..... यांनी लिहिला.

(अ) सुधा पै (ब) जयंत लेले (क) पॉल ब्रास (ड) हेलेन स्टुअर्ट

३. वैधता प्राप्त करणे म्हणजे राजकीय प्रक्रिया होय. असा राजकीय प्रक्रियेचा अर्थ ..... यांनी लावला.

(अ) डेविड इस्टन (ब) हेबरमास (क) हंटीग्टन (ड) आमंड

४. रजनी कोठारी यांनी १९६४ मध्ये ..... हा ग्रंथ लिहिला.

(अ) The Congress System in India (ब) Political Process in Uttar Pradesh

(क) Caste, Class and Power

२.२.३ लोकप्रशासन

मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करणे हा राज्यसंस्थेचा मुख्य उद्देश असल्याने तो साध्य करण्यासाठी योग्य व कार्यक्षम प्रशासनाची आवश्यकता असते. लोककल्याणासाठी विविध योजना, उपक्रम व कार्यक्रम राबविण्यासाठी प्रशासनाची गरज असते. त्यामुळे आज प्रगत व अप्रगत अशा सर्वच देशांत लोकप्रशासन आढळते. त्याचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती पुढीलप्रमाणे आहे :

(अ) अर्थ

लोकांचे, लोकांसाठी असलेले प्रशासन म्हणजे लोकप्रशासन होय. लोक (public) हा शब्द 'राज्यातील सर्व लोक' या अर्थाने वापरलेला आहे. Public म्हणजे सार्वजनिक असाही अर्थ होतो. राज्यातील संपूर्ण जनतेच्या हितासाठी सरकारकडून विविध कामे पार पाडली जातात. त्यासाठी विविध संघटना निर्माण केल्या जातात. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने विविध प्रकारच्या ध्येयधोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा उभारलेली असते. लोककल्याणाची कामे सरकारच्या विविध विभागांद्वारे पार पाडली जातात. त्याला लोकप्रशासन असे म्हणतात. काही विचारवंत लोकप्रशासनाला सार्वजनिक प्रशासन असेही संबोधतात.

(ब) व्याख्या :

१. प्रो. एल. डी. व्हाईट : लोकप्रशासनात अशा सर्व कृतींच्या आणि कार्याचा समावेश केला जातो की, ज्यांचा उद्देश सार्वजनिक धोरणांची पूर्तता किंवा अंमलबजावणी करणे हा असतो.

२. बुड्रो विल्सन : कायद्याची तपशिलवार आणि पद्धतशीरपणे कार्यवाही करणे म्हणजे लोकप्रशासन होय.

३. पर्सी मँकवीन : लोकप्रशासन म्हणजे असे प्रशासन की, ज्याचा संबंध राष्ट्रीय अथवा स्थानीय सरकारच्या कार्याशी येतो.

४. ब्रिटिश ज्ञानकोश : शासनसंस्थेद्वारा राज्यसंस्थेच्या धोरणाचे उपयोजन म्हणजे लोकप्रशासन होय.

५. ल्युथिर म्युलिक : लोकप्रशासनाचा संबंध शासनसंस्थेच्या कार्यकारी विभागाशी येतो. कारण, कार्यकारी विभागाद्वारे संपूर्ण कार्य चालते. म्हणूनच लोकप्रशासनात प्रामुख्याने कार्यकारी विभागाचा विचार केला जातो.

वरील सर्व व्याख्यांवरून असे म्हणता येते की, शासनसंस्थेच्या विविध कृती आणि कार्यपद्धतींना लोकप्रशासन असे म्हणतात.

(क) स्वरूप

लोकप्रशासनाचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी पुढील दोन दृष्टिकोन अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

१. संकलित दृष्टिकोन : जेव्हा एखादे विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संघटनेतील सर्व घटकांचा आणि त्यांच्या सर्व कार्याचा समावेश लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात केला जातो तेव्हा त्यास संकलित दृष्टिकोन असे म्हणतात. संकलित दृष्टिकोनास सर्वव्यापी दृष्टिकोन असेही म्हणतात. सार्वजनिक महामंडळे, शासकीय खाती, खाजगी व्यवसाय व उद्योगांदे, कारखाने, बँका अशा विविध संघटनांमधील सर्व घटकांचा आणि कर्मचारी वर्गांच्या कार्याचा समावेश प्रशासनात केला जातो. संघटनेतील सर्व कर्मचारी कनिष्ठ लिपिक, शिपाई, विभागप्रमुख, शाखा प्रमुख, कनिष्ठ-वरिष्ठ अधिकारी, संघटनेचा प्रमुख अधिकारी, संबंधित सहाय्यकारी कर्मचारी वर्ग, संबंधित राजकीय कार्यकारी प्रमुख मंत्री, संचालक मंडळ इत्यादी सर्व घटकांच्या कार्याचा समावेश लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात संकलित केला जातो. थोडक्यात, संघटनेतील सर्व घटकांचा आणि त्यांच्या संबंधित कार्याचा समावेश संकलित दृष्टिकोनात केला जातो.

हेनी फेयॉल व एल. डी. व्हाईट यांनी लोकप्रशासनाच्या संकलित दृष्टिकोनाचे समर्थन केले आहे. एल. डी. व्हाईट यांच्या मते, लोकप्रशासनात संघटनेच्या सर्व कार्याचा समावेश केला जातो. ज्यांचा अंतिम उद्देश हा लोकांचे कल्याण करणे, सार्वजनिक धोरणांची अंमलबजावणी करणे हा असतो.

२. व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोन : लोकप्रशासनासंबंधीचा व्यवस्थात्मक दृष्टिकोन म्हणजे केवळ व्यवस्थापन करणे, इतरांकडून कार्य करवून घेणे होय. संघटनेतील सर्व कर्मचाऱ्यांच्या आणि त्यांच्या कार्याचा प्रशासनात समावेश न करता केवळ वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या कार्याचा समावेश करणे होय. संघटनेतील वरिष्ठ अधिकारी निर्णय घेणे, नियंत्रण ठेवणे, देखरेख करणे, मार्गदर्शन करणे अशी व्यवस्थापनात्मक कार्ये करतात. व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोणात फक्त व्यवस्थापनात्मक कार्याचा समावेश केला जातो. शिपाई, लिपिक व कनिष्ठ सेवकवर्गाचा व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोनात समावेश केला जात नाही. कारण व्यवस्थापन करणे ही एक प्रशासकीय कला आहे. संघटनेतील वरिष्ठ अधिकारी आपल्या प्रशासकीय कौशल्याद्वारे, क्षमतेद्वारे व्यवस्थापनाचे कार्य करतात. वरिष्ठ कार्यकारी प्रमुख कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवून, मार्गदर्शन व पर्यवेक्षण करून संघटनेचे उद्दिष्ट किंवा हेतू साध्य करत असतात.

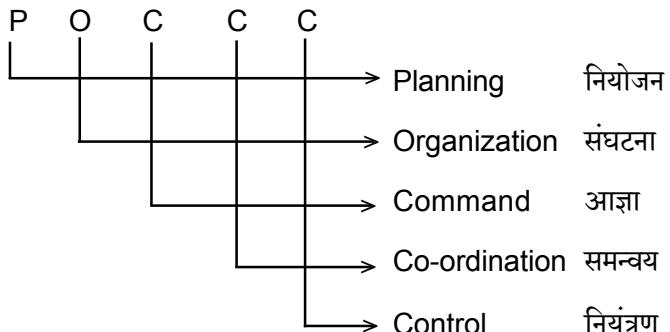
लोकप्रशासनाच्या व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोनाचा पुरस्कार हर्बर्ट सायमन, स्मिथबर्ग, थॉम्पसन, ल्यूथर ग्युलिक यांनी केला. त्यांच्या मते, संघटनेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आवश्यक असणारा वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी वर्ग आणि उपलब्ध साधनसामग्रीचा समावेश प्रशासनाच्या व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोनात केला जातो. थोडक्यात, व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोनात प्रशासकीय कार्याला व कौशल्याला महत्त्व दिले जाते.

अशा प्रकारे लोकप्रशासनाच्या स्वरूपाविषयी संकलित व व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोनाचे विवेचन करता येते. या दोन्ही दृष्टिकोनापैकी कोणताही एक दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे असा निष्कर्ष मात्र काढता येत नाही. कारण एखादे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संघटनेच्या प्रशासनातील सर्व घटक आणि त्यांचे कर्मचारी जबाबदार असतात. संघटनेतील शिपाई-कारकुनापासून ते वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंतच्या सर्व घटकांचा प्रशासनात समावेश केला जातो. तसेच दुसरीकडे प्रशासकीय क्षमता, कौशल्य याकडे ही दुर्लक्ष करून चालणार नाही. थोडक्यात प्रशासनासंबंधीचे हे दोन्ही दृष्टिकोन प्रशासनकार्य यशस्वी करण्यासाठी उपयुक्त व आवश्यक आहेत.

(ड) व्याप्ती

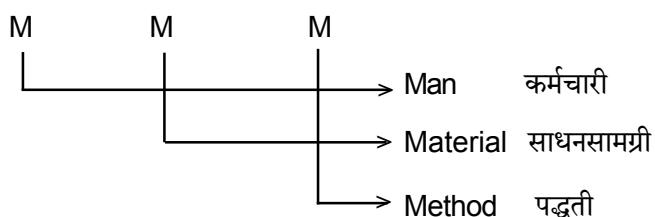
आधुनिक काळात लोकप्रशासनाची व्याप्ती व्यापक स्वरूपाची बनली आहे. कारण आधुनिक समाज गुंतागुंतीचा व व्यापक स्वरूपाचा बनल्यामुळे राज्याचे कार्यक्षेत्र वाढले आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अशा विविध स्वरूपाची कामे शासनसंस्थेला करावी लागत आहेत. त्यामुळे शासनसंस्थेला तीनही विभागांची कार्ये लोकप्रशासनात समाविष्ट केली जातात. कायदेनिर्मिती, त्यांची अंमलबजावणी आणि न्यायदान या कार्यक्षेत्रांचा अभ्यास लोकप्रशासनात करावा लागतो. तर काही विचारवंतानी लोकप्रशासनाची व्याप्ती संकुचित केली आहे. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे :

(अ) हेन्री फेयॉल : हेन्री फेयॉलने लोकप्रशासनाची व्याप्ती व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोणातून स्पष्ट केली आहे. त्यासाठी फेयॉलने पुढील पाच तत्त्वे सांगितली आहेत.

फेयॉलच्या मते लोकप्रशासनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी या पाच तत्त्वांचा स्वीकार करावा लागतो.

(ब) पर्सी मँक्वीन : पर्सी मँक्वीन यांनी लोकप्रशासनाची व्याप्ती स्पष्ट करताना 3M ही संकल्पना मांडली आहे.

पर्सी मँक्वीनच्या मते, लोकप्रशासनाच्या व्याप्तीत कर्मचारी, साधनसामग्री व कामकाज पद्धती यांचा समावेश होतो.

क) हर्वे वॉलकर : वॉलकर यांनी लोकप्रशासनाची व्याप्ती व्यापक दृष्टिकोनातून केली आहे. त्यांनी लोकप्रशासनाच्या अभ्यासाचे दोन भागात वर्गीकरण केले आहे.

१. प्रशासकीय सिद्धांत : वॉलकर यांनी प्रशासकीय सिद्धांतात राष्ट्रीय, प्रांतीय, स्थानिक पातळीवरील सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक प्रशासनाच्या संघटना, रचना, कार्यपद्धती, संसद, मंत्रीमंडळ यांचे प्रशासनावरील नियंत्रण, योजना, नियोजन, भरती, प्रशिक्षण या बाबींचा समावेश केला आहे.

२. व्यवहारवादी प्रशासन : वॉलकर यांच्या मते, व्यवहारवादी प्रशासनात कार्यकारी विभाग व कायदेमंडळ यांतील संबंध, मंत्री व सेवक वर्ग यांतील संबंध, अंदाजपत्रक निर्मिती, मंजुरी व अंमल-बजावणीची प्रक्रिया यांचा समावेश होतो.

(ड) ल्यूथर ग्युलिक : ल्यूथर ग्युलिक यांनी लोकप्रशासनाची व्याप्ती स्पष्ट करताना 'POSDCORB' ही संकल्पना वापरली आहे. त्या आधारे प्रशासनातील तत्त्वे आणि कार्ये विचारात घेऊन प्रशासन कार्याची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहे.

१. P : Planning (नियोजन) : कार्याची रुपरेषा ठरविणे. तसेच ते कार्य यशस्वी करण्यासाठी योग्य ती कार्यपद्धती स्वीकारणे म्हणजे नियोजन होय.

२. O : Organization (संघटना) : प्रशासकीय कार्यासाठी विशिष्ट अशी संघटना निर्माण करावी लागते. विभाग, उपविभाग पाडून अधिकारपदांची रचना करावी लागते.

३. S : Staffing (कर्मचारी वर्गाची व्यवस्था) : कर्मचारी वर्गाची व्यवस्था करणे. त्यात प्रशासकीय कार्यासाठी लागणाऱ्या कुशल, पात्र, नोकरवर्गाची भरती करणे, त्यांना प्रशिक्षण देणे.

४. D : Directing (मार्गदर्शन करणे) : प्रशासनात कर्मचारी वर्गाला आदेश, सूचना देणे तसेच विशिष्ट निर्णय घेणे. वेळप्रसंगी मार्गदर्शन करणे.

५. CO : Co-ordination (समन्वय) : संघटनेच्या विविध विभागांत परस्परसंबंध प्रस्थापित करून त्यांच्यातील संघर्ष कमी करणे.

६. R : Reporting (अहवाल देणे) : प्रशासनातील अधिकारी व कर्मचारी यांना प्रशासनासंबंधी माहिती दिली जाते. तसेच तपासणी, संशोधन व नोंदणीद्वारे माहिती जमवून अहवाल तयार करणे.

७. B : Budgeting (अंदाजपत्रक निर्मिती) : अंदाजपत्रक तयार करणे, त्याची मंजुरी, कार्यवाही, आर्थिक नियंत्रण, हिशोब व्यवस्था इत्यादी गोष्टींचा समावेश अंदाजपत्रक प्रक्रियेत केला जातो.

अशा प्रकारे ल्यूथर ग्युलिक यांनी लोकप्रशासनाची व्याप्ती स्पष्ट केली आहे.

(इ) महत्त्व

आधुनिक काळात लोकप्रशासनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आज आधुनिक समाज व्यापक स्वरूपाचा, जटील व गुंतागुंतीचा बनला आहे. प्रत्येक शासनपद्धतीत प्रशासन व्यवस्थेला महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रगत राष्ट्रातील प्रशासनाचे अनुकरण अप्रगत राष्ट्रे करताहेत. त्या आधारावर राष्ट्रात विकास योजना राबवून स्वतःचा विकास करत आहेत. या प्रक्रियेत प्रशासकीय जबाबदारी, कार्यक्षमता, मानवी वर्तन यांनाही महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. साधारणपणे पुढील बाबीमुळे लोकप्रशासनाचे महत्त्व वाढले आहे.

१. लोकप्रशासनाकडे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून पाहिले जाते.
२. लोकप्रशासन योजना व कार्यक्रमाच्या माध्यमातून जनतेच्या अपेक्षांची पूर्तता करते.
३. लोकप्रशासन समाजातील समस्या सोडवून राष्ट्रात शांतता, स्थैर्य व एकता निर्माण करते.
४. लोकप्रशासन जनकल्याणासाठी अल्पकालीन व दीर्घकालीन योजना ठरवून त्याची अंमलबजावणी करते. या माध्यमातून जनतेला चांगल्या सेवा पुरविल्या जातात.
५. अविकसित व विकसनशील राष्ट्रांचा विकास करण्यासाठी विकासप्रशासन महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

या विविध बाबींमुळे लोकप्रशासनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

(अ) योग्य पर्याय निवडा.

१.२.४ आंतरराष्ट्रीय राजकारण

राष्ट्रा-राष्ट्रातील सत्ता संघर्षाला आंतरराष्ट्रीय राजकारण असे म्हणतात. साधारणपणे हा संघर्ष राष्ट्रीय हित, सत्ता व सामर्थ्य यासाठी होताना दिसतो. प्रस्तुत मुद्यांतर्गत आपण आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अर्थ, व्याख्या, स्वरूप व व्याप्ती यांचे अध्ययन करणार आहोत.

(अ) अर्थ :

आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे राष्ट्रा-राष्ट्रातील राजकारण होय. राष्ट्रा-राष्ट्रांत मित्रत्वाचे किंवा शत्रूत्वाचे संबंध असतात. तर काही राष्ट्रे तटस्थतेचे धोरण स्वीकारून आपले धोरण ठरवितात. आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाचा विकास, औद्योगिकरण यांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे काय ? हे त्याच्या व्याख्येवरून आपणांस अधिक स्पष्ट करता येते.

(ब) व्याख्या :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याख्या विविध विचारवंतानी केल्या आहेत. त्यातील निवडक व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

१. हॅन्स मॉर्गेन्थॉ : राष्ट्रा-राष्ट्रांतील सत्तेसाठी चाललेला संघर्ष आणि सत्तेचा वापर म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय.

२. मागारिट स्पाऊट : आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे स्वतंत्र राजकीय समाजांचे उद्देश किंवा हितसंबंध याबाबतच्या परस्परांतील विरोध व संघर्ष यामुळे निर्माण होणाऱ्या क्रिया आणि प्रतिक्रियांचा अभ्यास होय.

३. केनेथ थॉम्पसन : राष्ट्रा-राष्ट्रांतील परस्पर संबंध बिघडविण्यास किंवा सुधारण्यास कारणीभूत ठरणारी परिस्थिती आणि संस्था यांचा अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय.

४. फेलिक्स ग्रॉस : राष्ट्रांच्या विदेश निरींचा अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय.

५. स्टॅन्ले हॉफमन : आंतरराष्ट्रीय संबंध म्हणजे राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करणाऱ्या घडामोर्डींचा आणि घटनांचा अभ्यास होय.

६. हर्टमन : राज्ये ज्या क्रिया-प्रतिक्रियांद्वारे आपल्या राष्ट्रीय हितसंबंधाची सांगड इतर राष्ट्रांच्या हितसंबंधाशी घालतात त्या क्रिया-प्रतिक्रियांना आंतरराष्ट्रीय राजकारण असे म्हणतात.

७. किवन्सी राईट : आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्तेसाठी कोणत्याही विरोधाला न जुमानता, जगातील प्रमुख गटावर आपल्या कुटील व्यूहरचनेचा प्रभाव पाडण्याची किंवा त्यांच्यावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित करण्याची एक कला होय.

वरील आंतरराष्ट्रीय राजकारणांच्या विविध व्याख्यांवरून असे म्हणता येते की, राष्ट्रा-राष्ट्रांमध्ये घडणाऱ्या विविध घडामोडी व त्यांच्यातील क्रिया-प्रतिक्रिया म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय. ‘आंतरराष्ट्रीय राजकारण’ हा विषय पूर्वी राज्यशास्त्रामध्ये अभ्यासला जात होता. आज तो स्वतंत्र अभ्यासविषय म्हणून उदयास आला आहे. त्यात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका १९१८ मध्ये न्यूयॉर्क येथे स्थापन झालेल्या ‘फॉरेन पॉलिसी असोसिएशन’ आणि ‘कौन्सिल ऑफ फॉरेन रिलेशन’ या दोन संस्थांनी पार पाडली आहे.

(क) स्वरूप

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी पुढील मुद्यांचे अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारण एक सामाजिक शास्त्र : आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे शुद्ध शास्त्र नसून ते एक सामाजिक शास्त्र आहे. शुद्ध शास्त्र म्हणजे जसे रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र होय. शुद्ध शास्त्राप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात परिक्षण निरीक्षण करून, प्रयोग करून निश्चित निष्कर्ष काढता येत नाहीत. कारण आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मानवी वर्तन व्यवहारांचे अध्ययन केले जाते. तर मानवी वर्तन हे अचूक निष्कर्ष काढणे

कठीण बनते. तरीही त्यातून वास्तववादी निष्कर्ष काढले जातात. उदाहरणार्थ विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट राष्ट्राचे धोरण कसे होते ? पुढे त्यांचे धोरण कसे असू शकते ?

२. आंतरराष्ट्रीय राजकारण एक स्वतंत्र अभ्यास विषय : विसाव्या शतकात आज आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा विषय एक स्वतंत्र अभ्यास विषय म्हणून उदयास आला आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास स्वतंत्रपणे होऊ लागला. क्विन्सी राईट, के. एम. पॉपर, सी. ए. मेनिंग, हॅन्स मॉर्गन्था, हॉफमन यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारण या विषयाला स्वतंत्र अभ्यास विषय मानले. त्यात राज्याचे अस्तित्व, ध्येयधोरणे, परराष्ट्र धोरण यांचा समावेश होतो. राष्ट्राच्या वर्तनाचा अभ्यास केला जाऊ लागला. गेल्या ५० वर्षात या विषयाच्या अभ्यासाला अधिक गती व प्रोत्साहन मिळाले. हॅन्स मॉर्गन्था, रिचर्ड स्नायडर व फ्रेड सॉंडरमन यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला स्वतंत्र अभ्यास विषय म्हणून दर्जा व महत्त्व देण्यास खूप प्रयत्न केले. पुढे १९५४ ला युनेस्कोने प्रसिद्ध केलेल्या सी. ए. डब्ल्यू. मेनिंग यांच्या अहवालात आठ राज्यांच्या उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अभ्यासाला स्वतंत्र दर्जा दिला.

३. आंतरराष्ट्रीय राजकारण एक आंतरविद्याशाखीय विषय : आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही राज्यशास्त्राची एक उपविद्याशाखा आहे. तिचा संबंध इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, भूगोल व नितिशास्त्र या विषयांशी येतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करताना अन्य सामाजिक शास्त्रांच्या दृष्टिकोनातून विविध बाबींच्या आधाराद्वारे विश्लेषण करावे लागते. सामाजिक, आर्थिक दृष्टिकोनातून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात निष्कर्ष काढले जातात. परिणामी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा संबंध अन्य सामाजिक शास्त्रांशी येत असल्याने त्याला एक आंतरविद्याशाखीय विषय म्हणून संबोधले जात आहे.

४. आंतरराष्ट्रीय राजकारण – एक कला : क्विन्सी राईट यांच्या मते, राजकारण ही एक कला आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला जेव्हा एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून ओळखले गेले तेव्हा ती एक कला किंवा कौशल्य म्हणून प्रकट झाले. तर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राजनय ही एक कला आहे. या राजनयाद्वारे राजकीय नेतृत्वे आपल्या राष्ट्राचे हितसंबंध, प्रतिष्ठा यांचे संरक्षण व संवर्धन करीत असतात. अशा वेळी राजकीय नेते मुत्सदेगिरी, चातुर्य वापरत असतात. म्हणून आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला एक कला आहे असे म्हटले जाते.

५. आंतरराष्ट्रीय राजकारण एक तत्त्वज्ञान : क्विन्सी राईट यांच्या मते राजकीय नेते आपल्या कौशल्याद्वारे विशिष्ट विचारधारेची मांडणी करून एक तत्त्वज्ञान निर्माण करतात. उदाहरणार्थ : हिटलरने नाझी तत्त्वज्ञान, मुसोलिनीने फॅसिस्ट तत्त्वज्ञान, लेनीन, स्टॅलिन, माओ यांनी साम्यवादी तत्त्वज्ञान निर्माण करून सत्ता प्राप्त केली. याबरोबरच जागतिक शांततावाद, वसाहतवाद, साप्राज्यवाद, लोकशाहीकरण ही सुद्धा आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या तत्त्वज्ञानाची उदाहरणे आहेत.

(ड) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप

आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलत चालले आहे. त्याचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येतो.

१. आधुनिक काळात सार्वभौम राष्ट्रांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. १९४५ ला संयुक्त राष्ट्र संघटनेत ५१ सदस्य राष्ट्रे होती. आज १९२ सदस्य राष्ट्रे आहेत. या नवोदित राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारली आहे. परिणामी, जनतेचा सहभाग वाढला आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलत चालले आहे.

२. विसाव्या शतकात प्रचंड वेगाने औद्योगिक व तांत्रिक विकास घडून आला आहे. तसेच उत्पादन व आयात-निर्यात वाढून राष्ट्रा-राष्ट्रातील व्यापारी संबंध मजबूत होत आहेत. त्याच्या जोडीला शस्त्रनिर्मिती, अण्वस्त्र क्षेपणास्त्रांची खरेदी-विक्रीसाठी प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलले आहे.

३. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर तेलाच्या राजनयाचा प्रभाव पडला आहे. तेलाची आजची गरज ओळखून तेल उत्पादक राष्ट्रे, अमेरिका व खरेदीदार राष्ट्रे यांच्यात तेलाचे राजकारण सुरु आहे. परिणामी राष्ट्रा-राष्ट्रांत संबंधाची फेरचना होत आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलले आहे.

४. आधुनिक काळात व त्यानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात वेगवेगळ्या संघटनांची निर्मिती झाली आहे. उदाहरणार्थ, राष्ट्र संघ, संयुक्त राष्ट्र संघटना, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, विश्व बँक, विश्व व्यापार संघटना, नाटो, सिटो, युरोपियन युनियन, ब्रिक्स, सार्क इत्यादी होय. या विविध संघटना आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सामाजिक, आर्थिक, शांतताविषयक क्षेत्रात महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. त्यातून आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलत चालले आहे.

धार्मिक मूलतत्त्ववाद, दहशतवाद व वंशवाद यांच्या वाढत्या विस्ताराने, प्रभावाने आंतरराष्ट्रीय राजकारण बदलत चालले आहे. शिवाय विसाव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासपद्धतीत बदल झाला आहे. नवनवे सिद्धांत मांडले जावून राजकारणाचे विश्लेषण केले जात आहे. परिणामी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचं स्वरूप बदलून गेले आहे.

(इ) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती

पूर्वी आंतरराष्ट्रीय राजकारण या विषयाचा अभ्यास राज्यशास्त्र व इतिहासात केला जात होता. त्यामुळे त्याची व्याप्ती मर्यादित होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारण या विषयाला स्वतंत्र ज्ञान शाखा म्हणून ओळखले जावू लागले तेब्हापासून या विषयाच्या व्याप्तीत वाढ होत गेली. ग्रेसन कर्क यांच्या मते, १९४७ मध्ये अमेरिकेतील एका परराष्ट्र संबंध विषयक आयोगाने आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत राजकीय

व्यवस्थेचे स्वरूप व कार्य, राष्ट्रसत्तेवर प्रभाव पाडणारे घटक, राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि विश्वव्यवस्थेच्या निर्मितीची प्रक्रिया या पाच घटकांचा समावेश केला होता. पुढे १९५४ साली व्हिन्सेंट बेकर यांनी या अभ्यासात आंतरराष्ट्रीय संघटना, राष्ट्रसत्तेवरील नियंत्रण व वर्तमानकाळातील घटनांचा अभ्यास यांची भर घातली. पुढील काळात मॉर्णन्था, मेनिंग, लॉसवेल अशा अनेक विचारवंतानी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती स्पष्ट केली. या सर्व अभ्यासावरून आपणांस आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१. राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राष्ट्र अत्यंत महत्त्वाचे असते. राष्ट्रांच्या परस्परसंबंधातूनच आंतरराष्ट्रीय राजकारण घडत असते. प्रत्येक राष्ट्राचे अन्य राष्ट्राशी आर्थिक, राजकीय, व्यापारी, सांस्कृतिक अशा विविध प्रकारचे संबंध असतात. या सर्वांचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत केला जातो.

२. राष्ट्रीय सत्ता व तिच्या घटकांचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे राष्ट्रीय सत्तेभोवती फिरत असते. प्रत्येक राष्ट्र राष्ट्रीय सत्तेसाठी विविध प्रकारची धोरणे ठरवित असते. प्रामुख्याने भौगोलिक घटक, लोकसंख्या, तंत्रज्ञान, विचारप्रणाली, नेतृत्व, राजकीय व आर्थिक व्यवस्था या घटकांवर राष्ट्रीय सत्ता निर्धारित होत असते. तेव्हा या सर्व घटकांचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासक्षेत्रात केला जातो.

३. आंतरराष्ट्रीय संस्था व संघटनांचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात विविध संस्था, संघटनांमुळे आमूलाग्र बदल होतो. तसेच संघटनांमुळे राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण त्याचे स्वरूप समजते. परिणामी, राष्ट्रसंघ, संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक व्यापार संघटना, जागतिक बँक, युरोपियन महासंघ, सार्क, ब्रिक्स अशा विविध संस्था-संघटना, त्याची कार्ये यांचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात केला जातो.

४. राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण व राजनयाचा अभ्यास : प्रत्येक राष्ट्र-स्वराष्ट्राच्या संरक्षणासाठी, हितसंवर्धनासाठी विशिष्ट धोरणे स्वीकारत असते. आपले परराष्ट्र धोरण ठरविते. या परराष्ट्र धोरणाचा हेतू साध्य करण्यासाठी राजकीय नेते राजनयाचा आधार घेतात. राजनयाद्वारे नेते राष्ट्राचा विकास, हित साधण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणाचा व राजनयाचा अभ्यास केला जाऊ लागला.

५. विचारप्रणालीचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील स्थित्यंतरे समजून घेण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी विचारप्रणालीचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. सद्य परिस्थितीत आंतरराष्ट्रीय राजकारणात वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, भांडवलवाद, राष्ट्रवाद, अलिप्ततावाद, वंशवाद अशा विविध विचारप्रणालींचा अभ्यास केला जातो.

६. आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचा अभ्यास : पहिल्या महायुद्धानंतर जागतिक पातळीवर विविध कायदे निर्माण करण्यात आले तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. त्याचे एक अंग म्हणून आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाची निर्मिती करण्यात आली. बहुसंख्य राष्ट्रांनी या न्यायालयाचे निर्णय-कायदे पालन

केले. परिणामी जागतिक राजकारणात बदल झाले. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचा अभ्यास केला जाऊ लागला.

७. आंतरराष्ट्रीय समस्यांचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप आधुनिक काळात बदलत चालले आहे. बदलत्या काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणासमरे नवनवीन सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, आरोग्यविषयक अशा अनेक समस्या उभारल्या आहेत. अशा वेळी या समस्यांचे सखोल अध्ययन होऊन त्याचे निराकरण करणे आवश्यक ठरते. हे काम आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे अभ्यासक करतात. यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात या समस्यांचा अभ्यास केला जाऊ लागला.

याचबरोबर राष्ट्रा-राष्ट्रांमधील झालेली युद्धे, तह, करार तसेच विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट राष्ट्रांच्या राजकीय नेतृत्वाने राबविलेले परराष्ट्र धोरण, निशस्त्रीकरण व शस्त्रनियंत्रण यांचाही अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात केला जातो. तसेच दुसऱ्या बाजूला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात येणाऱ्या नवनवीन संकल्पना, शांतता व सहकार्यासाठीचे प्रयत्न यांचाही अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत केला जातो.

(फ) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा विषय अत्यंत महत्त्वपूर्ण व आवश्यक विषय आहे. पुढील कारणांसाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारण या अभ्यास विषयाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासामुळे राष्ट्रा-राष्ट्रांतील परस्पर संबंध समजून येतात. त्यासाठी हा अभ्यास विषय महत्त्वाचा ठरतो.

२. जागतिक पातळीवरील विविध समस्यांचे आकलन होऊन त्यांची सोडवणूक करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास आवश्यक व उपयुक्त ठरतो.

३. जगातील प्रत्येक राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण कसे आहे? त्याला अनुरूप किंवा त्याविरोधी धोरणे विशिष्ट राष्ट्राकडून राबविली जातात. यांचे ज्ञान आंतरराष्ट्रीय राजकारणामुळे होते.

४. जागतिक राजकारणावर, अर्थकारणावर, व्यापारावर विविध गोष्टी प्रभाव पाडत असतात. त्या जाणून घेण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

वरील विविध कारणांसाठी आंतरराष्ट्रीय राजकरणाच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अलीकडच्या काळात वाढती जागतिक शस्त्रस्पर्धा विचारात घेता ती थांबविणे व शांतता प्रस्थापित करणे या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय राजकारण या विषयाचे महत्त्व वाढत आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न - ४

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. 'राष्ट्रा-राष्ट्रातील सत्तेसाठी चाललेला संघर्ष आणि सतेचा वापर म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय' ही आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याख्या कोणी केली ?
२. १९१८ मध्ये फौरन पॉलिसी असोसिएशन ही संस्था कोठे स्थापन झाली ?
३. सध्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेत किती सभासद राष्ट्रे आहेत ?

१.३ सारांश

राज्यशास्त्राच्या प्रमुख उपविद्याशाखा म्हणून राजकीय सिद्धांत, राजकीय प्रक्रिया, लोकप्रशासन आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण यांकडे पाहिले जाते. राज्यशास्त्राचा गाभा म्हणून राजकीय सिद्धांताला विशेष महत्त्व आहे. राजकीय सिद्धांतावर राज्यव्यवस्था व राज्यशास्त्र आधारले आहे. राजकीय सिद्धांतानुसारच राज्यसंस्थेची राजकीय प्रक्रिया सुरु असते. राज्यव्यवहाराची कार्यपद्धती जाणून घेण्यासाठी राजकीय प्रक्रियेचा अभ्यासाचा महत्त्वाचा ठरतो तर दुसऱ्या बाजूला जन कल्याण हा राज्यसंस्थेचा हेतू पूर्ण करण्यासाठी प्रशासनाची आवश्यकता असते. राज्यसंस्था जनकल्याणाच्या विविध योजना प्रशासनाच्या माध्यमातृन राबविते, त्याला लोकप्रशासन असे म्हटले जाते. राज्यशास्त्राची एक उपविद्याशाखा म्हणून आज लोकप्रशासनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तसेच जागतिक घडामोडी समजून घेण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास आज महत्त्वाचा ठरतो. राष्ट्रा-राष्ट्रातील सत्ता संघर्ष, विविध प्रकारचे संबंध जाणून घेण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे अध्ययन गरजेचे आहे. ही ज्ञानशाखा राज्यशास्त्राची एक महत्त्वाची उपविद्याशाखा असली तरी आज ती स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून विकसित झाली आहे. एकूणच अशा पद्धतीने आपणांस या राज्यशास्त्राच्या उपविद्याशाखांची तोंडओळख करून घेता येते.

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारण : राष्ट्रा-राष्ट्रांमधील राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, व्यापारी अशा विविध प्रकारच्या संबंधामागील अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय.
२. राष्ट्र : राज्य या सार्वभौम सतेखाली राहणारा व एकतेची भावना जपणाऱ्या समुहास राष्ट्र म्हणतात.
३. परराष्ट्र धोरण : स्वराष्ट्राचे हित जोपासण्यासाठी इतर राष्ट्राबरोबर ठरविलेले धोरण म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय.
४. राजकीय सिद्धांत : राजकीय घडामोडींचे स्पष्टीकरण, मूल्यमापन यांचा शोध घेणाऱ्या विचारांचा समूह म्हणजे राजकीय सिद्धांत होय.

५. राजकीय प्रक्रिया : राज्यव्यवस्थेचा व्यवहार, कायदे करणे व त्याची अंमलबजावणीची पद्धत म्हणजे राजकीय प्रक्रिया होय.

६. लोकप्रशासन : लोककल्याणासाठी कायद्याची पद्धतशीरपणे केलेली अंमलबजावणी व त्यासाठी उभारलेली यंत्रणा म्हणजे लोकप्रशासन होय.

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

(१) १९७३	(२) सेबाईन	(३) ऑरिस्टॉटल
(४) राजकीय साहित्य व मूलभूत दस्तऐवज		(५) ऑरिस्टॉटल
(६) कार्ल मार्क्स	(७) जे. एस. मिल	

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

(१) रजनी कोठारी	(२) पॉल ब्रास	(३) हेबरमास
(४) The Congress System in India		

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

(१) प्रो. एल. डी. व्हाईट	(२) संकल्पित दृष्टिकोन	(३) हेन्री फेयॉल
(४) POSDCORB	(५) वॉलकर	

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

(१) हॅन्स मॉर्गेन्था	(२) न्यूयॉर्क	(३) १९२

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. राजकीय सिद्धांत म्हणजे काय ? ते सांगून राजकीय सिद्धांताचे स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.
२. राजकीय प्रक्रियेचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती विशद करा.
३. लोकप्रशासन म्हणजे काय ते सांगून त्याचे स्वरूप व व्याप्ती विशद करा.
४. आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे काय ? ते सांगून त्याची व्याप्ती विशद करा.

टीणा लिहा.

१. राजकीय सिद्धांताचे स्वरूप
२. राजकीय प्रक्रियेचे स्वरूप
३. लोकप्रशासनाचे स्वरूप
४. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप व बदलते स्वरूप

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. भोळे भा. ल., राजकीय सिद्धांत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
२. डॉ. देव विजय, राजकीय संकल्पना आणि सिद्धांत, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
३. डॉ. जैन अशोक व डॉ. पवार शिरीष, राजकीय सिद्धांताची मूलतत्त्वे, सेठ प्रकाशन, मुंबई २००४.
४. प्रा. बंग के. आर., लोकप्रशासन, तत्त्वे आणि सिद्धांत,
५. शिरसाठ श्याम, लोकप्रशासनशास्त्र,
६. रायपुरकर व्ही. आर., आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगोश प्रकाशन, नागपूर, २००९.
७. देवळाणकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध व राजकारण,
८. डॉ. अमृतकर प्रशांत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, चिन्मय प्रकाशन, ओरंगाबाद, २००४.

घटक - ३

राज्य आणि लोकशाही (State & Democracy)

३.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

३.१ प्रास्ताविक (Introduction)

३.२ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter)

३.२.१ राज्याचा अर्थ (Meaning)

३.२.२ राज्याचे घटक (Organs of State)

३.२.३ लोकशाही – अर्थ (Democracy meaning)

३.२.४ लोकशाही – प्रकार (Forms of Democracy)

३.२.४.१ प्रत्यक्ष लोकशाही (Direct Democracy)

३.२.४.२ अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधीक लोकशाही (Representative Democracy)

३.२.५ लोकशाही- वैशिष्ट्ये (Features of Democracy)

३.२.६ लोकशाही- महत्त्व (Importance of Democracy)

३.२.७ लोकशाहीसमोरील आव्हाने (Challenges before Democracy)

३.३ सारांश (Summary)

३.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ (Terms to remember)

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे १, २, ३ (Answer to check your progress)

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय (Exercise)

३.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तके (Reference for further study)

३.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास

१. राज्याचा अर्थ आणि राज्याचे घटक यांची ओळख होईल.
२. लोकशाहीचा अर्थ आणि प्रकार समजण्यास मदत होईल.
३. लोकशाहीची वैशिष्ट्ये व महत्त्व यांचा अभ्यास करता येईल.
४. लोकशाहीसमोरील आव्हानांची माहिती होईल.

३.१ प्रास्ताविक (Introduction)

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. मनुष्याच्या समूहवृत्तीतूनच समाज निर्माण झाला आहे. मानवाने आपल्या विविध गरजा भागविण्यासाठी अनेक संस्था निर्माण केल्या आहेत. काही संस्था निसर्गतःच निर्माण झालेल्या आहेत तर काही संस्था जाणीवपूर्वक मानवाने निर्माण केल्या आहेत. त्या संस्थाकडून मानवी गरजा भागविल्या जावू लागल्या. अर्थातच व्यक्तीचे संबंध संस्थांशी वाढत गेले. कालांतराने त्यांच्यात अनेकदा संघर्षाचे प्रसंग निर्माण होऊ लागले. संघर्ष सोडवले नाहीत तर समाज जीवनच अशक्य होउन बसेल म्हणून संघर्ष टाळून माणसामाणसांमध्ये परस्पर सहकार्य वृद्धींगत करण्यासाठी आणि मानवी जीवन सुखी करण्यासाठी राज्यसंस्थेची निर्मिती झाली.

राज्य ही एक सर्वव्यापी आणि आवश्यक संस्था आहे. प्रत्येक व्यक्ती कोणत्यातीरी राज्याची सदस्य असते. सुखी स्वयंपूर्ण आणि श्रेष्ठ जीवनाच्या प्राप्तीसाठी राज्यसंस्था आवश्यक ठरली आहे. सदर प्रकरणात राज्याचा अर्थ, राज्याचे घटक तसेच लोकशाहीचा अर्थ, प्रकार, वैशिष्ट्ये, महत्त्व आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने इत्यादी गोष्टी समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३.२. विषय विवेचन

३.२.१ राज्याचा अर्थ

मानवाने आपला विकास करून घेण्यासाठी अनेक संस्थांची निर्मिती केली आहे. मानवी जीवनाच्या गरजा भागविण्यासाठी राज्य अस्तित्वात आले आणि श्रेष्ठ जीवन प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने ते आजतागायत टिकून आहे. असे ग्रीक विचारकंत ॲरिस्टॉटल यांनी म्हटले आहे. आपण पाहतो की, राज्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती सुरक्षित जीवन जगू शकत नाही. राज्य असेल तर समाजात गोंधळ अराजकाची अवस्था निर्माण होईल. समाजावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्याला सर्वश्रेष्ठ सामाजिक संघटनेचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. प्रत्येकाला राज्याची आज्ञा पाळणे बंधनकारक असते. राज्याचे सदस्यत्व हे अनिवार्य असते. व्यक्तीची इच्छा असो अथवा नसो त्याला राज्यसंस्थेचे सभासद व्हावेच लागते. राज्याच्या आधीन रहावे लागते. अशा रीतीने राज्य ही सर्वव्यापी, आवश्यक आणि सर्वश्रेष्ठ संघटना आहे.

मानवी जीवनाच्या प्रारंभ काळापासून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात राज्याचे अस्तित्व आढळून येते. महाभारत, रामायण या ग्रंथात राज्याचा उल्लेख आढळतो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात राज्याची सप्तांगे आढळतात. स्वामी, अमात्य, जनपद, कोष, दुर्ग, दंड आणि मित्र ही अंगे आवश्यक आणि महत्वाची मानली होती. प्राचीन भारतीय राजनीतीत राजांच्या अधिसतेखाली असणाऱ्या प्रदेशाला राज्य असे संबोधले होते. ग्रीक विचारवंत ऑरिस्टॉटल यांनी प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांचा अभ्यास करून 'पॉलिटीक्स' हा ग्रंथ लिहिला आहे. इटालियन विचारवंत मॅकियाब्हेली यांनी आपल्या 'प्रिन्स' ग्रंथात राज्य या संस्थेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. 'शासनयुक्त समाज' या अर्थाने 'राज्य' या शब्दाचा वापर सर्वप्रथम इटलित मॅकियाब्हेलीने केला होता.

आज राज्यसंस्था ही मानवी जीवनाचे केंद्रस्थान बनले आहे. आजच्या काळात व्यक्तीशिवाय राज्य आणि राज्याशिवाय व्यक्ती आढळून येत नाही. इतके दोघांचे अतूट संबंध निर्माण झाले आहेत. म्हणूनच ऑरिस्टॉटलने "A man living alone is either a God or a Beast" असे म्हटले आहे. "राज्याशिवाय राहणारी व्यक्ती ही एकतर परमेश्वर तरी असली पाहिजे किंवा हिंस्त्र पशू तरी !" "मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी दंडशक्तीचा पाठिंबा लाभलेली समाजातील सर्व घटकांवर नियंत्रण ठेवून मानवाचे जीवन सुखी व समाधानी बनविणारी, त्यासाठी समाजात शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करणारी एकमेव मानवी संस्था म्हणजे 'राज्य' होय. म्हणून राज्याला संस्थांची संस्था (Institution of the Institutions) असे संबोधले जाते.

राज्याची व्याख्या (Definition of State)

राज्याच्या व्याख्यासंबंधी राजकीय विचारवंतात एकमत आढळत नाही. कारण प्रत्येकाचा राज्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन भिन्न आहे. विविध राज्यशास्त्रज्ञांनी केलेल्या काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

१. ऑरिस्टॉटल यांच्या मते - 'स्वयंपूर्ण, सुखी आणि समृद्ध जीवन जगण्यासाठी कुटुंबांचा व खेड्यांचा मिळून निर्माण झालेला संघ म्हणजे राज्य होय.' (State is a union of families and villages having for its end a perfect and self sufficient life by which we mean a happy and honourable life.)

२. ब्लंश्ली यांच्या मते - 'एका निश्चित भूप्रदेशावर राजकीयदृष्ट्या संघटीत झालेला लोकसमुदाय म्हणजे राज्य होय'. (The state is the politically organized people of a definite territory).

३. प्रा. आँगर्बर्न यांच्या मते - 'निश्चित भूप्रदेशावर सर्वोच्च शासनातर्फे राज्यकारभार करणारी संघटना म्हणजे राज्य होय. (A state is an organization which rules by means of a supreme Government over a definite territory.)

४. प्रे. वुड्रो विल्सन यांच्या मते - 'निश्चित अशा भूप्रदेशात कायद्यासाठी सुसंघटीत झालेला लोकसमुदाय म्हणजे राज्य होय.' (The state is a people organized for law within a definite territory.)

५. प्रो. गेटेल यांच्या मते- ‘निश्चित भूप्रदेशात कायमची वस्ती करून राहणारा कायदेशीरदृष्ट्या बाह्य नियंत्रणापासून स्वतंत्र असलेला कायदे निर्माण करून आपल्या अधिकारक्षेत्रात असलेल्या सर्व व्यक्ती व समुहांवर सुसंघटीत शासनसंस्थेच्याद्वारे शासन करणारा संघ म्हणजे राज्य होय.’

६. ऑपेन हेम यांच्या मते - ‘जेव्हा लोक आपल्या स्वतःच्या सार्वभौम शासनसंस्थेच्या नियंत्रणाखाली एका देशात स्थायिक होतात तेव्हा राज्य अस्तित्वात येते’.

७. प्रो. गार्नर यांच्या मते - ‘निश्चित अशा भूप्रदेशावर कमी-जास्त संख्येने कायम वस्ती करून राहणारा बाह्य नियंत्रणापासून स्वतंत्र असणारा आणि ज्यातील बहुसंख्य लोक ज्याची आज्ञा स्वाभाविकपणे पाळतात अशी सुसंघटीत शासनसंस्था असणारा समाज म्हणजे राज्य होय.’

वरील व्याख्यांचा आशय विचारात घेतला असता आपणास या व्याख्यांच्या शब्दरचनेमध्ये फरक वाटत असला तरी राज्याच्या मुलभूत वैशिष्ट्याबाबत त्यांच्यात एकमत आहे ती वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे दिसतात.

१. निश्चित भूप्रदेश असला पाहिजे.
२. त्या भूप्रदेशावर कायम वस्ती करून राहणारा लोकसमूह पाहिजे.
३. तो लोकसमूह बाह्य नियंत्रणापासून मुक्त असला पाहिजे.
४. त्या लोकसमूहाची सामूहिक इच्छा ज्याद्वारे व्यक्त होते आणि अंमलात आणली जाते अशी सर्वोच्च सत्ता असली पाहिजे. या चार घटकांच्या संयोगातून राज्य अस्तित्वात येते.

३.२.२ राज्याचे घटक (Organs of State)

प्राचीन काळापासून ते आजतागायत राज्याच्या बाह्य स्वरूपात बरेच बदल घडून आले आहेत. स्थळ, काळ, परिस्थितीप्रमाणे राज्याचे कार्यक्षेत्र, आकारमान, व्यक्ती आणि राज्य यातील संबंध यात बदल घडून आले आहेत पण राज्यसंस्थेचे मुलभूत स्वरूप कायम राहिलेले आहे. हे स्वरूप जाणून घेणेसाठी आणि राज्यसंस्था इतर संस्थाहून कोणत्या प्रकारे वेगळी आहे हे जाणून घेण्यासाठी राज्याच्या चार घटकांची माहिती घेणे आवश्यक आहे.

१. लोकसंख्या (Population)

राज्याच्या निर्मितीसाठी लोकसंख्या आवश्यक घटक आहे. लोकसंख्या नसेल तर राज्याची आवश्यकताच उरणार नाही. मानवाच्या समूहवृत्तीतून राज्याची निर्मिती झाली. लोक नसलेल्या निर्जन प्रदेशाला राज्य म्हणता येत नाही. लोकांशिवाय राज्याची कल्पना करणे शक्य नाही. लोक नसतील तर शासनसंस्था व शासनकर्ते राहणार नाहीत. समाजाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी लोकांनी राज्यसंस्था निर्माण केली आहे.

राज्याची लोकसंख्या किती असावी हा मुद्दा व्यवस्थेच्यादृष्टीने गौण आहे. किमान किती लोकसंख्या असावी अशा अर्थाचा नियम कोणी केलेला नाही. पण आदर्श राज्य निर्माण होण्यासाठी अनेक विचारवंतांनी

राज्याच्या लोकसंख्येविषयी विचार व्यक्त केलेले आहेत. प्लेटोच्या मताप्रमाणे आदर्श राज्यात ५०४० इतकी लोकसंख्या पुरेसी आहे. ॲरिस्टॉटल या विचारवंताने राज्याची लोकसंख्या १०,००० इतकी असावी असे सांगितले आहे. कारण एवढीच लोकसंख्या त्यांनी राज्यासाठी आदर्श मानली होती.

लोकसंख्या किती असावी याबाबत नियम नाही. कारण जगामध्ये एका बाजूला चीन, भारत यासारखी विशाल लोकसंख्या असलेली राज्ये आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला मोन्को, सॉमरिनो यासारखी कमी लोकसंख्या असलेली राज्ये आहेत. लोकसंख्येबाबत विचारवंतात मतभेद आढळतात. राज्याची लोकसंख्या अधिक असल्यास राज्याला उदरनिर्वाहाचा प्रश्न, अंतर्गत शांतता, राहणीमानाचा दर्जा असे प्रश्न भेडसावतात. याउलट लोकसंख्या कमी असेल तर संरक्षणाचा प्रश्न उभा राहतो. म्हणून याबाबत असे म्हणता येईल की, राज्याचा भूप्रदेश आणि साधनसामग्री या प्रमाणात लोकसंख्या असावी.

लोकसंख्या किती असावी यापेक्षा लोक कोणत्या गुणाचे, दर्जाचे आहेत हे महत्वाचे असते. कारण त्यावरच राज्याचा दर्जा, प्रतिष्ठा अवलंबून असते. हुशार, कार्यक्षम, देशाभिमानी, चारित्र्यवान, श्रमाची आवड असणारे लोकच देशाचा विकास करू शकतात. याउलट देशद्रोही, स्वार्थी, भित्रे, आळशी, भ्रष्टाचारी लोक राज्याचे अस्तित्व धोक्यात आणतात. म्हणूनच ॲरिस्टॉटल यांनी म्हटले आहे की, ‘आदर्श नागरिकच आदर्श राज्य निर्माण करू शकतात.’

२. भूप्रदेश (Territory)

राज्यनिर्मितीसाठी दुसरा महत्वाचा घटक भूप्रदेश हा आहे. भूप्रदेशाशिवाय राज्याची निर्मिती होवू शकत नाही. प्राचीन काळी मनुष्य भटकंती अवस्थेत राहत होता. त्याकाळी माणसांच्या टोळ्या शिकार करून त्यावर आपली गुजराण करीत असत. टोळ्या एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकंती करत असे. त्यामुळे त्यांना राज्य निर्माण करता आले नाही. १९४७ पूर्वी ज्यू लोक हे सर्वत्र जगभर विखुरलेले होते. त्यामुळे त्यांना स्वतःचे राज्य निर्माण करता आले नव्हते. मात्र जेव्हा त्यांना पॅलेस्टाईनचा भूप्रदेश देण्यात आला तेव्हा त्याचे इस्त्राईल हे राज्य निर्माण झाले.

राज्याचा भूप्रदेश किती असावा हा प्रश्न महत्वाचा नसून तो प्रदेश राज्याच्या विकासाला किती उपयुक्त आहे हे महत्वाचे असते. राज्याची भूमी सुपीक आहे की नापीक, खनिजसंपत्ती आहे की नाही, राज्याच्या सीमा निसर्गनिर्मित आहेत की मानवनिर्मित आहेत आदी गोर्टींचा विचार सातत्याने करावा लागतो. कारण या गोर्टींचा परिणाम राज्यावर होतो. म्हणजे ज्या देशात लोखंड, कोळसा, पेटोल, युरेनियम इत्यादी खनिज संपत्ती मुबलक आहे. ती राष्ट्रे इतर राष्ट्रापेक्षा औद्योगिक व आर्थिक प्रगती झापाट्याने करू शकतात.

राज्याचा भूप्रदेश किती असावा याविषयी विचारवंतात एकमत नाही. ग्रीक तत्त्ववेत्यांनी राज्याचे क्षेत्रफळ मर्यादीत असावे असे सांगितले कारण राज्यकर्त्याला २४ तासांच्या अवधित घोड्यावरून रपेट करून एका सरहदीवरून दुसऱ्या सरहदीवर जाता येईल व नियंत्रण करता येईल इतका भूप्रदेश असावा.

आज अमेरिका, सोन्हिएट रशिया, भारत, चीन ही राज्ये आकाराने मोठी आहेत. तर नेपाळ, पोलंड, सॅनमरिनो, बार्बाडोस इत्यादी राज्ये आकाराने लहान आहेत. सॅनमरिनोचे क्षेत्रफळ ६१ चौ.कि.मी. तर मोनॅकोचे क्षेत्रफळ १.९५ चौ.कि.मी. आहे. त्यामुळे राज्याचा भूप्रदेश किती असावा याविषयी मर्यादा नाही. पण भूभागाबाबत काही प्रश्नांचा विचार होणे गरजेचे आहे. उदा. (१) राज्याचा भूप्रदेश हा तेथील लोकसंख्येला पुरेसा आहे किंवा नाही. (२) राज्याच्या संरक्षणाच्यादृष्टीने तो भूप्रदेश सुरक्षित आहे का ? (३) खनिज संपत्तीच्या दृष्टीने भूभाग कसा आहे इत्यादीचा विचार करावा लागतो.

३. शासनसंस्था (Government)

राज्यनिर्मितीसाठी आवश्यक तिसरा घटक म्हणजे शासनसंस्था होय. राज्य ही अमूर्त संकल्पना असून शासनसंस्था किंवा सरकार हे त्याचे मूर्त स्वरूप आहे. समाजाच्या संरक्षणासाठी, समाजजीवन सुरक्षीत चालू राहण्यासाठी काही नियमांची गरज असते. हे नियम तयार करणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे हे कार्य शासनसंस्था करते. राज्यात सरकार नसेल तर अराजकता, अस्थिरता निर्माण होवू शकते. शासनसंस्थेच्या पाठीमागे सार्वभौम सत्ता असते. या सत्तेच्या बळावर सरकार राज्यातील नागरिकावर हक्क गाजविते. सरकारच्या नियमाविरुद्ध जो कोणी वर्तन करेल त्याला शिक्षा करण्याचा अधिकार शासनसंस्थेला असतो.

राज्याची सार्वभौम सत्ता प्रत्यक्ष अंमलात आणणाऱ्या किंवा अंमलात आणण्याची शक्ती असणाऱ्या सर्व संघटनांची गोळाबेरीज म्हणजे शासन होय, असे प्रो. गेटेल यांनी म्हटले आहे. शासनसंस्थेशिवाय समाजात एकसूत्रता येत नाही आणि सुव्यवस्थाही निर्माण होत नाही. व्यक्तीच्या किंवा नागरिकांच्या दृष्टीने सरकार म्हणजेच राज्य होय. व्यक्तीच्या मनात जसे सरकारचे स्वरूप असेल तसे राज्याचे स्वरूप निर्माण होते. कारण सरकारशी व्यक्तीचा नेहमीच संबंध येतो. नवीन कायद्यांची निर्मिती करणे, जुने कायदे रद्द करणे, जुन्या कायद्यात दुरुस्ती करणे हे प्रमुख कार्य शासनसंस्थेला करावे लागते.

राज्यात शासनसंस्थेचा कोणताही प्रकार असो तेथे शासनपद्धती असते. उदा. भारत, इंग्लंड या देशात संसदीय शासनपद्धती, अमेरिकेत अध्यक्षीय शासनपद्धती, चीन, रशिया, बल्गेरिया या देशात साम्यवादी शासनपद्धती आहे. शासनसंस्थेकडून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात पत, प्रतिष्ठा आणि महत्त्व वाढविण्याचे कार्य केले जाते. लोकमताच्या पाठिंबावरच शासनसंस्थेचे स्थैर्य अवलंबून असते. त्यामुळे देशात कोणताही प्रकार असो तेथे शासनसंस्था लोककल्याणकारीच असली पाहिजे अशीच जनतेची इच्छा असते.

४. सार्वभौमत्व (Sovereignty)

सार्वभौमत्व हा राज्यनिर्मितीचा चौथा आवश्यक घटक आहे. सार्वभौमत्व म्हणजे राज्याची सर्वोच्च सत्ता, अंतिम सत्ता. सार्वभौमत्व म्हणजे राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व. राज्य हे अंतर्गत व बाह्य बाबतीत कोणताही निर्णय घेण्यास स्वतंत्र असले पाहिजे. पारंत्र्यात असलेले राज्य हे सार्वभौम असू शकत नाही. कारण अशा राज्यासंबंधीचा निर्णय दुसरे एखादे राज्य घेत असते.

सार्वभौमत्व हा राज्याचा प्राण, आत्मा असतो. प्राणाशिवाय व्यक्तीचे अस्तित्व जसे टिकू शकत नाही तसे सार्वभौमत्वाशिवाय राज्य अस्तित्वात येऊच शकत नाही. १९४७ पूर्वी भारत पारतंत्र्यात होता. भारताच्या राज्यकारभाराची अंतिम सूत्रे ब्रिटीश पार्लमेंटच्या हाती होती. १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आणि ब्रिटीश पार्लमेंटच्या हातातील सार्वभौम सत्ता भारताच्या हाती आली. भारताला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला. सार्वभौमत्वामुळे इतर सर्व संस्थांना राज्याच्या अधिन राहून कार्य करावे लागते.

अशारितीने राज्यनिर्मितीसाठी लोकसंख्या, भूप्रदेश, शासनसंस्था आणि सार्वभौमत्व असे चार घटक आवश्यक आहेत. यातील एखादा घटक जरी कमी असला तरी राज्य निर्माण होवू शकत नाही.

स्वयंअध्ययन प्रश्न १

रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. राज्य ही ..... ही संकल्पना आहे.

(मूर्त, अमूर्त, वास्तव, साधी)

२. ..... या प्रदेशात ज्यू लोकांनी इस्त्रायल हे राज्य निर्माण केले.

(मोनॅको, नायझेरिया, पॅलेस्टाईन, फ्रान्स)

३. प्लेटोच्या कल्पनेप्रमाणे आदर्श राज्यात ..... इतकी लोकसंख्या पुरेसी आहे.

(१०००, १००००, ५०४०, ५०००)

४. प्राचीन काळी ग्रीक नगरराज्यात ..... लोकशाही होती.

(प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, नियंत्रित, अनियंत्रित)

५. राज्याच्या निर्मितीसाठी ..... घटक आवश्यक असतात.

(दोन, तीन, चार, पाच)

६. ब्रिटीश पार्लमेंटच्या हातातील सत्ता भारताच्या हाती ..... साली आली.

(१९५०, १९४५, १९४७, १९३५)

७. चीन या देशात ..... शासनपद्धती आहे.

(लोकशाही, साम्यवादी, भांडवलवादी, संसदीय)

३.२.३ (ब) लोकशाही (Democracy)

आधुनिक युग हे लोकशाही युग मानले जाते. आधुनिक काळात लोकशाहीचा उद्य सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये झाला. म्हणून इंग्लंडला लोकशाहीची जननी मानले जाते. जगातील बहुतेक देशात लोकशाही शासनपद्धती अस्तित्वात आहे. लोकांच्या इच्छेवर आधारित लोकशाही सरकार लोकांना जबाबदार असते. लोकांच्या

हितासाठी शासन करणे हे लोकशाही शासनाचे मुख्य सूत्र आहे. त्यामुळे या विचारसरणीला सर्वाधिक लोकप्रियता मिळाली. जगातील आज २/३ राष्ट्रे लोकशाही राष्ट्रे म्हणून ओळखली जातात.

लोकशाहीचा अर्थ (Meaning)

प्रथम आपणास लोकशाही हा शब्द कोणत्या अर्थाने वापरला जातो याकडे लक्ष द्यावे लागते. इंग्रजीतील या शब्दाचे मराठीत लोकशाही असे भाषांतर केले आहे. लोकशाही म्हणजे ‘लोकांची सत्ता, लोकांनी चालविलेली प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सत्ता होय.’ हा शब्द मूळ ग्रीक शब्द Demos आणि Kratos या दोन शब्दांपासून बनला आहे. Demos म्हणजे लोक आणि Kratos म्हणजे सत्ता किंवा शक्ती यावरून लोकशाही म्हणजे लोकांची सत्ता किंवा लोकांचे राज्य होय. ‘जेथे राज्याची संपूर्ण सत्ता जनतेच्या हाती केंद्रीत झालेली असते आणि जनता प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे त्या सत्तेचा वापर करत असते असे राज्य म्हणजे लोकशाही राज्य होय.’

प्राचीन ग्रीक नगरराज्यात लोकांची प्रत्यक्ष सत्ता होती. लोक राज्यकारभारात प्रत्यक्ष भाग घेत होते. परंतु आधुनिक काळात वाढत्या लोकसंख्येमुळे लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी राज्यकारभार चालवितात. लोकांची संमती आणि लोकांची टिका या प्रक्रियेतून लोकशाहीचा कारभार चालतो. काही राजकीय विचारवंतांनी लोकशाहीच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केल्या आहेत.

१. अब्राहम लिंकन यांच्या मते, ‘लोकशाही म्हणजे लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी चालविलेले शासन होय.’ (Democracy is the Government of the people, by the people and for the people.)

२. लॉर्ड ब्राईस यांच्या मते, ‘लोकशाही म्हणजे असा शासनप्रकार की ज्यात सत्ता एखाद्या विशिष्ट वर्गाच्या हाती नसते. तर संपूर्ण जनतेच्या हाती असते’.

३. प्रा. सिलीच्या मते, ‘ज्या शासनात प्रत्येकाला सहभागी होता येते ती लोकशाही होय’. (Democracy is a Government in which everyone has a share).

४. प्रा. डायसी यांच्या मते, ‘लोकशाही हे शासनाचे असे रूप आहे की, ज्यात जनतेचा फार मोठा भाग शासन करतो.

५. हर्नशॉम यांच्या मते, ‘ज्या शासनपद्धतीमध्ये सार्वभौम सत्ता जनतेच्या हाती असते व जनतेचे संपूर्ण नियंत्रण शासन कारभारावर असते ती लोकशाही होय.’

६. डॉ. बेनीप्रसाद यांच्या मते, ‘लोकशाही ही अशा प्रकारची जीवनपद्धती आहे की, ज्यात कोणत्याही व्यक्तीला आपले सुख साध्य करण्यासाठी इतर व्यक्तींना साधन बनविता येत नाही.’

७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, ‘लोकशाही हा असा प्रकार आहे की, ज्यात सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन हे शांततामय व कायदेशीर मार्गाने होते’.

८. पं. नेहरू यांच्या मते, ‘लोकशाही म्हणजे केवळ मतदानाच्या हक्कासंबंधीची राजकीय समता नव्हे तर राजकीय समतेबरोबर आर्थिक व सामाजिक समता प्रस्थापित करणे होय.’

९. म. गांधी यांच्या मते, ‘लोकशाही हा एक जीवनमार्ग आहे. (Democracy is a way of life.)

लोकशाहीच्या विविध व्याख्यांचा परामर्श घेतल्यास असे दिसून येते की, लोकशाही ही शासनाची अशी पद्धत आहे की ज्यामध्ये लोक सार्वभौम आहेत. राज्याची सत्ता समाजातील विशिष्ट वर्गांच्या हाती नसते. राज्य लोकांच्यासाठी चालविले जात असून प्रत्येक व्यक्तीला लोकशाहीत सहभागी करून घेतले जाते. लोकमताच्या विरोधी शासन या पद्धतीत नसते. लोकशाही ही एक व्यापक संकल्पना आहे. ती एक शासनाचा प्रकार आणि जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आहे.

३.२.४ लोकशाहीचे प्रकार (Types of Democracy)

जगातील सर्व लोकशाही देशात शासनसंस्थेचे स्वरूप, तिची रचना एकसारखी नाही. तिची कार्यपद्धती एकसारखी नाही. त्यात काही मुलभूत स्वरूपाचे फरक दिसून येतात. त्याआधारे लोकशाहीचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष लोकशाही असे प्रमुख दोन प्रकार पाडले आहेत. अप्रत्यक्ष लोकशाहीचे संसदीय आणि अध्यक्षीय लोकशाही असे प्रकार पडतात तर संसदीय लोकशाहीचे मर्यादित राजेशाही आणि प्रजासत्ताक असे प्रकार पाडले आहेत.

३.२.४.१. प्रत्यक्ष लोकशाही (Direct Democracy)

प्रत्यक्ष लोकशाहीचा इतिहास फार जुना आहे. प्राचीन नगर राज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती. शासनाचे निर्णय सर्व नागरिक मिळून घेतात. तिला प्रत्यक्ष लोकशाही असे म्हणतात. ज्या शासनपद्धतीमध्ये राज्यातील सर्व नागरिक शासनकारभारामध्ये प्रत्यक्ष सहभागी होतात. त्या शासनपद्धतीस प्रत्यक्ष लोकशाही असे म्हणतात. ग्रीक नगरराज्यातील नागरिक एकत्र येवून शासनाच्या प्रश्नाबद्दल, विविध समस्यांची चर्चा करीत असत. निर्णय नागरिक स्वतः घेत असत. प्रत्यक्ष लोकशाहीत नागरिक स्वतः शासनात सक्रीय भाग घेत असल्यामुळे ही एक उत्तम पद्धती मानली जात असे. तेथील नागरिक एकलिजियामध्ये एकत्रित येवून शासनकारभाराचे धोरण ठरवित असे.

इ. स. पूर्व ५ व्या शतकात पेरिकल्स या राज्यकर्त्याच्या पुढाकाराने अथेन्स या नगरराज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अंमलात आली. प्राचीन भारतात वज्जीसंघामध्ये प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती. रुसोने प्रत्यक्ष लोकशाहीचे समर्थन केले आहे. त्याच्या मते, एक व्यक्ती दुसऱ्याचे प्रतिनिधीत्व करू शकत नाही. कारण व्यक्तीच्या आशा-आकंक्षा, आचारविचार आणि त्यांच्या समस्या प्रतिनिधीला समजू शकत नाहीत यावर उपाय म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीने शासनाच्या कार्यात भाग घ्यायला पाहिजे. परंतु आज सर्व जनतेला एकत्रित बसून निर्णय घेणे शक्य नसल्यामुळे प्रतिनिधीक लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला. तरीही पुढील काही मार्गांचा वापर करून आजही स्वितझर्लंड आणि अमेरिकेच्या काही घटक राज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात आहे.

१. लोकनिर्णय किंवा जनपृच्छा (Referendum) : जनपृच्छा म्हणजे एखाद्या प्रश्नावर जनतेचे मत अजमाविणे होय. विधिमंडळाने मंजूर केलेल्या विधेयकावर जनतेचे मत जाणून घेण्यासाठी त्या विधेयकावर लोकांचे मत घेण्यात येते. जनतेने बहुमताने या विधेयकाचे समर्थन केले तर त्याचे कायद्यात रूपांतर होते. जर जनतेने ते अमान्य केले तर विधेयक रद्द समजले जाते. लोकनिर्णय कायदेमंडळावर बंधनकारक असतो. लोकनिर्णयाचे दोन प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत -

(अ) **ऐच्छिक लोकनिर्णय किंवा जनपृच्छा (Optional Referendum) :** एखाद्या विधेयकावर जनपृच्छा घेण्यात यावी अशी मागणी जर जनतेने केली तर ते विधेयक लोकनिर्णयासाठी पाठविण्यात येते. विधेयकावरील जनतेचा निर्णय अंतिम समजण्यात येतो. जनपृच्छेची मागणी करण्यासाठी कमीतकमी किती लोकांचा पाठिंबा असावा हे ठरविण्यात येते. तेवढ्या संख्येत लोकांनी पाठिंबा देणे आवश्यक असते. उदा. स्वित्झर्लंडमध्ये जनपृच्छेची मागणी करणाऱ्या प्रस्तावावर कमीतकमी तीस हजार व्यक्तींच्या सह्या असणे आवश्यक असते.

(ब) **अनिवार्य लोकनिर्णय किंवा जनपृच्छा (Compulsory Referendum) :** विधिमंडळाने मंजूर केलेले विधेयक जनपृच्छेसाठी पाठविणे आवश्यक असते. यासाठी जनतेकडून मागणी होण्याची वाट पाहण्याची आवश्यकता नसते. म्हणून याला अनिवार्य जनपृच्छा म्हणतात. साधारणपणे घटनादुरुस्ती आणि अतिशय महत्त्वाच्या विधेयकाच्या बाबतीत आवश्यक लोकनिर्णयाची व्यवस्था करण्यात येते. थोडक्यात शासनाला कायदा बनविण्यासाठी घेण्यात येणारी लोकांची संमती म्हणजे जनपृच्छा होय. जनतेला नको असलेली विधेयके रोखण्यासाठी ही जनतेच्या हाती ढाल असते.

२. जनोपक्रम (Initiative) : जनोपक्रम म्हणजे लोकांचा पुढाकार होय. आपल्याला कोणत्या प्रकारचा आणि कोणत्या स्वरूपाचा कायदा पाहिजे याबाबत जनतेने कायदेमंडळाला विनंती करणे म्हणजे जनोपक्रम होय. अशी विनंती कायदेमंडळाने मान्य केली तर त्याला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. बहुसंख्य लोकांनी पुढाकार घेवून अशी विनंती केल्यास विधिमंडळ त्याविरुद्ध वागू शकत नाही. जनोपक्रमाद्वारे नको असलेली विधेयके रोखणे आणि हवी असलेली विधेयके मंजूर करून घेणे अशी दोन प्रभावी साधने आहेत. जनोपक्रमाचे पुढील दोन प्रकार आहेत.

(अ) **स्पष्ट जनोपक्रम (Formulated Initiative) :** जनता ज्या विषयावर कायद्याची आवश्यकता आहे त्या विधेयकाचे प्रारूप तयार करून विधिमंडळाकडे पाठविते. जनतेने पाठविलेले विधेयक जर विधिमंडळाला मान्य नासेल तर जनमत घेणेत येते. लोकांना पाहिजे असलेला कायदा निःसंदिग्ध आणि तपशिलवाररित्या स्पष्ट शब्दात विधिमंडळाकडे पाठविण्यात येतो.

(ब) **अस्पष्ट किंवा अग्रचित जनोपक्रम (Unformulated Initiative) :** यात जनतेला हवा असलेला कायदा मोघम शब्दात विधिमंडळाकडे पाठविण्यात येतो. त्यात विषय नमूद केलेला असतो. त्याचे विधेयकाच्या स्वरूपात प्रारूप तयार करण्याची जबाबदारी विधिमंडळावर असते. अस्पष्ट जनोपक्रमात जाता केवळ संबंधित विषयासंबंधी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि काही सिद्धांत नमूद करीत असते.

३. प्रत्यावहन किंवा आवर्तन (Recall) : जनतेने निवडून दिलेला प्रतिनिधी हा तत्त्वतः जनतेला जबाबदार असतो. पण निवडून आल्यानंतर त्याच्यावर ठराविक काळापर्यंत जनतेचे कोणतेच नियंत्रण राहत नाही. आपण निवडून पाठविलेला प्रतिनिधी अकार्यक्षम, बेजबाबदार आहे असे मतदारांना वाटले किंवा प्रतिनिधी आपली कामे योग्य पद्धतीने करीत नसेल तर विशिष्ट मतदारसंघेने त्याला परत बोलविण्याची शासनाकडे मागणी करणे याला प्रत्यावहन असे म्हणतात. जनतेची ही विनंती मान्य केली तर प्रतिनिधीचे प्रतिनिधीत्व रद्द होते.

ज्या जनतेने आपणाला निवडून दिले तीच जनता आपले सभासदत्व रद्द करू शकते याची जाणीव प्रतिनिधीला प्रत्यावहन पद्धतीमुळे होते. प्रतिनिधी आपल्या मतदारसंघातील प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करीत नाही. प्रत्यावहनाची पद्धती स्वितझार्लंडमध्ये आहे.

४. प्रारंभिक सभा (Landsge Meinde) : लोकतंत्राचे हे प्राचीन सरळ व शुद्ध स्वरूप आहे. ही सर्व लोकांची सभा असते. तिला सार्वभौम अधिकार असतो. राज्यकारभारासंबंधी निर्णय घेण्यासाठी, कायदे तयार करण्यासाठी आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची निवड करण्यासाठी सर्व नागरिक एकत्रित येतात व बहुमताने निर्णय घेतात. अशा प्रकारे आज स्वितझार्लंडच्या अपेनजेल, ग्लेरस, इतर रोड्स, आऊटर रोड्स वौरे कॅटॉन्समध्ये ही पद्धत आजही अस्तित्वात आहे.

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे गुण (Merits)

१. प्रत्यक्ष लोकशाहीत नागरिक राज्यकारभारात जाणीवपूर्वक भाग घेतात. कारण त्यांनी त्यांचे संपूर्ण जीवन राज्यालाच अर्पण केलेले असते.

२. नागरिक राज्यकारभारात भाग घेत असल्यामुळे सरकार आणि जनता यामध्ये अधिक सलोख्याचे, सहकार्याचे संबंध निर्माण होवू शकतात.

३. प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे राज्यकारभारात भाग घेण्याची संधी प्राप्त होते.

४. प्रत्येक नागरिकाला राज्यकारभाराविषयी राजकीय ज्ञान प्राप्त होते.

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे दोष (Demerits)

१. मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात प्रत्यक्ष लोकशाहीची पद्धती उपयुक्त ठरत नाही. कारण ती फक्त मर्यादीत लोकसंख्या व मर्यादीत भूप्रदेश असलेल्या देशातच प्रत्यक्ष लोकशाही शक्य असते.

२. प्रत्यक्ष लोकशाहीत सतत निवडणुका, जननिर्णय, जनोपक्रम, आवर्तन इत्यादी कार्यातच जनता कायमची गुंतलेली असते. त्यामुळे वेळ, पैसा व शक्तीचा अपव्यय होतो.

३. प्रत्यक्ष लोकशाही असलेल्या देशातील सर्वच नागरिकांना राज्यकारभाराबाबत उत्साह, आस्था, ओढ असेलच असे नाही.

४. या व्यवस्थेत मतदारांचा अंकुश राज्यकर्त्यावर नेहमीच असल्यामुळे शासनकर्ते उदासीन बनतात.

५. प्रत्यक्ष लोकशाहीत काही ठराविक लोकांनाच राज्यकारभारात सहभागी होता येते. त्यामुळे तेथे समतेच्या तत्वाचा अभाव असतो. स्त्रिया, गुलाम यांना राज्यकारभारात भाग घेता येत नाही.

३.२.४.२. अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधीक लोकशाही

(Indirect or Representative Democracy)

आधुनिक काळात राष्ट्र-राज्ये निर्माण झाली आहेत. राष्ट्र-राज्याची लोकसंख्या, भूप्रदेश विस्तृत आहे. त्यांचे कार्यक्षेत्रही फार वाढलेले आहे. त्यामुळे तेथील लोक एकत्रित येवून शासन कारभारासंबंधी निर्णय घेवू शकत नाहीत. म्हणूनच आज प्रातिनिधीक लोकशाही अस्तित्वात आली. या लोकशाहीचा राज्यकारभार लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत चालतो.

प्रातिनिधीक लोकशाही म्हणजे ज्या पद्धतीत शासनाची सत्ता प्रत्यक्ष लोकांच्या हाती नसते. तर लोकांनी निवडून दिलेल्या आणि लोकांना जबाबदार असणाऱ्या लोकप्रतिनिधींच्या हातात असते. या पद्धतीत नियमीतपणे होणाऱ्या निवडणुकांद्वारे जनतेकडून विशिष्ट लोकसंख्येच्या प्रमाणात आणि विशिष्ट कालावधीसाठी प्रतिनिधी निवडले जातात. ही निवड प्रादेशिक प्रतिनिधीत्वाच्या पद्धतीनुसार होत असते. जनतेचे प्रतिनिधी कायदेमंडळाद्वारे सार्वभौम सत्तेचा वापर करतात. त्यामुळेच असे शासन जनतेला जबाबदार असते.

आधुनिक काळात इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम प्रातिनिधीक लोकशाही शासन उदयास आले. अमेरिका स्वातंत्र्ययुद्धानंतर आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर पश्चिम युरोपातील अनेक देशात लोकशाहीचा उदय झाला आहे. आज जगातील २/३ देशात लोकशाही शासनपद्धती अस्तित्वात आहे. इंग्लंड, भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा इत्यादी देशात संसदीय शासनपद्धती आहे. अमेरिका व फ्रान्समध्ये अध्यक्षीय शासनपद्धती तर स्विट्जर्लंडमध्ये संमिश्र शासनपद्धती आहे.

कायदेमंडळ आणि कार्यकारीमंडळ यातील संबंध कोणत्या प्रकारचे आहेत त्याआधारावर प्रातिनिधीक लोकशाहीचे संसदीय आणि अध्यक्षीय लोकशाही असे दोन प्रकार पाडले आहेत. ते पुढील प्रमाणे-

(अ) संसदीय लोकशाही : संसदीय लोकशाहीचा उदय इंग्लंड या देशात झाला. ज्या शासनपद्धतीमध्ये कार्यकारीमंडळ हे आपले राजकीय धोरण व कृती याबाबत प्रत्यक्षरित्या कायदेमंडळाला जबाबदार असते आणि अप्रत्यक्षरित्या व अंतिमत: मतदारवर्गाला जबाबदार असते त्या शासनपद्धतीला संसदीय शासनपद्धती असे म्हणतात. कार्यकारीमंडळ (मंत्रिमंडळ) हे कायदेमंडळाचा पाठिंबा असेपर्यंतच अधिकारपदावर राहतील. कायदेमंडळातील बहुमताचा पाठिंबा गमावल्यास मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो.

संसदीय लोकशाही : वैशिष्ट्ये

१. दोन कार्यकारी प्रमुख : संसदीय शासनपद्धतीत एक नामधारी प्रमुख असतो. तोच घटनात्मक प्रमुख असतो. शासनाचा सर्व कारभार त्याच्या नावाने चालतो. दुसरा वास्तववादी प्रमुख असतो. त्याच्या हाती सर्व सत्ता असते.

२. कायदेमंडळ आणि मंत्रिमंडळ यांचे जवळचे संबंध : कायदेमंडळात ज्या पक्षाला बहुमत मिळालेले असते त्या पक्षाचे मंत्रिमंडळ बनते. मंत्रिमंडळाचे सर्व सदस्य हे कायदेमंडळाचे सभासद असतात. मंत्रिमंडळाला कायदेमंडळातील बहुमताचा पाठिंबा असल्यामुळे मंत्रिमंडळाने मांडलेली विधेयके खात्रीने मंजूर होतात.

३. सामुहिक जबाबदारी : सामुहिक जबाबदारीचे तत्व हे संसदीय लोकशाहीचे अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. मंत्रिमंडळाचे कार्य सामुहिक जबाबदारीच्या तत्वानुसार चालते. मंत्रिमंडळाने कायदेमंडळास सादर केलेले आर्थिक विधेयक कायदेमंडळाने नामंजूर केल्यास मंत्रिमंडळावरील तो अविश्वास मानला जातो. त्यावर मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो.

४. पंतप्रधानाचे नेतृत्व : कायदेमंडळात बहुमत असलेल्या पक्षाचा नेता पंतप्रधान असतो. तो संपूर्ण शासन यंत्रणेचा केंद्रबिंदू असतो. मंत्रिमंडळाचा नेता असतो. पंतप्रधानांच्या मार्गदर्शनानुसार मंत्रिमंडळाचे कार्य चालते. तसेच तो मंत्रिमंडळ व शासनप्रमुख यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करतो. त्यांनी राजीनामा दिल्यास तो सर्व मंत्रिमंडळाचा राजीनामा मानला जातो. त्यावेळी मंत्रीमंडळ बरखास्त होते.

५. पक्षशिस्तीला महत्त्व : संसदीय पद्धतीत पक्ष शिस्त महत्त्वाची असते. मंत्रिमंडळाचे अस्तित्व कायदेमंडळातील बहुमताच्या पाठिंब्यावर अवलंबून असल्यामुळे सत्तारूढ पक्षात पक्षशिस्त असली तरच मंत्रिमंडळ टिकून राहते. पक्ष शिस्त नसेल तर मंत्रिमंडळाचे अस्तित्व धोक्यात येते.

(ब) अध्यक्षीय लोकशाही :

अध्यक्षीय लोकशाही शासनपद्धती ही अमेरिका, फ्रान्स आणि द. अमेरिका खंडातील काही देशांमध्ये आहे. या पद्धतीत अध्यक्ष हा कार्यकारी प्रमुख असतो. त्याची निवड जनतेकडून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या होते. तो कायदेमंडळाला जबाबदार नसतो. या पद्धतीत अध्यक्षपद हे प्रबळ सत्ताकेंद्र असल्यामुळे तिला अध्यक्षीय लोकशाही असे नाव पडले आहे. या पद्धतीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

१. एकच प्रमुख : अध्यक्ष हा कार्यकारी मंडळाचा घटनात्मक प्रमुख असतो. वास्तविक सत्ता ही त्याच्याच हातात असते. नामधारी आणि वास्तववादी असा भेद नसतो.

२. जनतेकडून निवड : अध्यक्षाची निवड जनतेकडून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या होते. म्हणजे अध्यक्षांची निवड करण्यासाठी लोक आपले प्रतिनिधी निवडतात आणि ते प्रतिनिधी अध्यक्षाची निवड करतात.

३. निश्चित कार्यकाल : अध्यक्षाचा कार्यकाल निश्चित असतो. तो राज्यघटनेने ठरविलेला असतो. अमेरिका अध्यक्षाचा कार्यकाल चार वर्षांचा आहे. येथील अध्यक्षांना दोन वेळाच अध्यक्षस्थान भूषवता येते.

४. अध्यक्षाचे स्थान : कार्यकारी सत्ता अध्यक्षाच्या हाती असते. मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची नेमणूक अध्यक्ष करतो. त्यामुळे मंत्री अध्यक्षाला जबाबदार असतात. मंत्र्यांची भूमिका ही सल्लागाराची असते. ते आपल्या खात्याच्या कारभाराबाबतची माहिती अध्यक्षाला देतात.

वरील दोन्ही शासनपद्धतीची विविध वैशिष्ट्ये असली तरी सर्व लोकशाही देशात एक गोष्ट समान आढळते. ती म्हणजे तिचे प्रातिनिधीक लोकशाहीचे स्वरूप. प्रत्येक देशातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थिती भिन्न असल्यामुळे तेथील लोकप्रतिनिधी आणि जनता यांनी कोणत्या पद्धतीने लोकशाही मूल्यांची जोपासना केलेली आहे यावर तेथील लोकशाहीचे स्वरूप निश्चित होते.

अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधिक लोकशाहीचे गुण (Merits)

तुलनात्मकदृष्ट्या लोकशाही शासनपद्धती ही इतर शासनपद्धतीपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाची आहे तिचे गुण पुढीलप्रमाणे :

१. शासनाचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार : लोकशाहीचे तत्त्वज्ञान स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, सहकार्य, तत्त्व-सहिष्णुता इत्यादी श्रेष्ठ शाश्वत जीवनमूल्यांवर आधारित आहे. या जीवनमूल्यांची राजकीयप्राप्ती हे लोकशाहीचे ध्येय आहे. लोकशाहीपेक्षा अधिक उत्तम पर्याय अजूनपर्यंत समोर आलेला नाही. त्यामुळे हा शासनाचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार ठरला आहे.

२. समानतेची वागणूक : लोकशाहीत सर्वांना समानतेची वागणूक दिली जाते. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात समतेचे तत्त्व स्वीकारून समाजाचा सर्वांगीण विकास साधला जातो. समाजात उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव केला जात नाही. त्यामुळे समाज एकसंघ राहण्यास मदत होते.

३. जबाबदार शासनपद्धती व कल्याणकारी राज्य : लोकशाही शासनपद्धती ही जबाबदार शासनपद्धती म्हणून ओळखली जाते. लोकप्रतिनिधी जनतेला जबाबदार राहून कार्य करतात. मंत्रिमंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार राहून लोककल्याणाची कार्य करते. कायदेमंडळाचा विश्वास असेपर्यंत मंत्रिमंडळ सत्तेवर राहते. लोकशाहीला कल्याणकारी राज्य अभिप्रेत असल्यामुळे राज्यशासन नेहमी लोकहितासाठी कल्याणकारी योजना राबवित असते.

४. व्यक्तिस्वातंत्र्यांचे संरक्षण आणि व्यक्तिविकास : लोकशाही विचारप्रणालीत व्यक्तीस्वातंत्र्याला प्रथम प्राधान्य दिले जाते. राज्य हे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करते. व्यक्तीस्वातंत्र्याची हमी फक्त लोकशाहीतच मिळते. व्यक्तीच्या सुप्तगुणांचा विकास घडवून आणण्यासाठी लोकशाही उपयुक्त ठरली आहे. लोकशाहीत व्यक्तीला आचार-विचार व उच्चार यांचे स्वातंत्र्य दिले जाते. व्यक्तीचे अधिकार मुराक्षित ठेवून व्यक्ती विकासाचा आदर लोकशाहीत केला जातो.

५. शांततेचा सनदशीर राज्यकारभार : लोकशाहीत लोकांच्या विचारविनिमयातून, चर्चेतून, लोकांच्या इच्छेतून लोकमतानुसार राज्यकारभार चालतो. लोकशाहीत लोकप्रतिनिधी शांततेच्या मार्गाने निवडून आलेले असतात. त्यामुळे लोकांच्या भावनेचा आदर करून निर्णय घेतात. संघर्ष, प्रतिकार या मार्गाएवजी शांतता, सहकार्य अशा मार्गाने जातेचे प्रश्न सोडविता येतात अशी भावना लोकशाहीत दृढ झालेली दिसते.

६. सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि जनताभिमुख राज्यकारभार : लोकशाहीत सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व स्वीकारलेले असते. राजकीय आणि शासकीय सत्ता केंद्र सरकारपासून स्थानिक स्वराज्य संस्थापर्यंत विकेंद्रीत झालेली आढळून येते. विकेंद्रीकरणामुळे जनतेचा राजकीय सहभाग वाढून जनतेचे सार्वभौमत्व प्रकट होते आणि राज्यकारभार जनताभिमुख होवून जनतेचे कल्याण, हित साधले जाते. स्थानिक पातळीवर आलेल्या राजकीय अनुभवाचा फायदा राष्ट्रीय पातळीवरील शासनसंस्थेला होतो.

७. राजकीय जागरूकता : लोकशाहीत नागरिकांना राजकीय शिक्षण मिळते. निवडणुकीच्या काळात मतदान, मतप्रचार यामुळे व्यक्तीला लोकशाही मूल्यांची ओळख होते. त्यामुळे ते आपल्या हक्कांचे पालन करण्यासाठी झटातात. ही जागरूकता लोकशाहीस पोषक ठरते.

८. अल्पसंख्यांकांच्या हिताचे रक्षण : लोकशाहीत व्यक्ती हा घटक विकासाचा केंद्रबिंदू मानल्यामुळे राज्यातील सर्व लोकांना विकासाची समानसंधी उपलब्ध करून दिली जाते. अल्पसंख्यांक लोकांच्या संरक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी घटनात्मक तरतुदी आणि उपाययोजना करून ठेवल्या जातात. अल्प-संख्यांकावर अन्याय होऊ नये म्हणून प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाची पद्धती स्विकारण्यात आलेली आहे.

९. जनहितासाठी सत्तेचा वापर : लोकशाहीत नागरिकांनी ठराविक कालावधीसाठी निवडून दिलेले प्रतिनिधी राज्यकारभार चालवितात. ते लोकांना जबाबदार असतात. नागरिकांच्या मर्जीवर त्यांचे पद अवलंबून असल्याने त्यांची मर्जी सांभाळण्यासाठी त्यांना व्यापक राष्ट्रहित व जनकल्याणाचा उद्देश समोर ठेवूनच सत्तेचा वापर करावा लागतो.

१०. नैतिक गुणांचा विकास : राजकीय समता, जनसहभागाची व्यापक व्यवस्था, जबाबदारीचे तत्त्व, श्रेष्ठ मूल्यांचा पाठलग या सर्व कारणामुळे लोकशाही शासन नैतिक स्वरूपाचे ठरले आहे. अशा शासनात नैतिक गुणांना व नैतिक विकासाला योग्य संधी मिळते. राज्याचे अंतिम स्वामित्व जनतेजवळ असल्यामुळे त्यांच्यात स्वाभिमान, देशप्रेम, कर्तव्यपरायणता, परस्पर सहिष्णुता, सहकार्य, त्याग इत्यादी गुणांचा विकास होतो.

११. नेतृत्वाचा विकास : लोकशाहीत जनसहभागाच्या व्यवस्थेमुळे नागरिकांमध्ये असणाऱ्या नेतृत्व गुणांच्या विकासाला संधी मिळते. आज अनेक राजकीय नेते सामान्य जनतेतून, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधून निर्माण झाल्याची उदाहरणे लोकशाही देशात दिसून येतात.

१२. लोकशाहीला शैक्षणिक महत्त्व : लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या पात्रतेनुसार शासन-कारभारात भाग घेण्याची समानसंधी प्राप्त होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थापासून ते केंद्रीयशासनापर्यंत प्रत्येकजण स्वकर्तृत्वानुसार शासन कारभारात भाग घेऊ शकतो. ज्याद्वारे व्यक्तीला राजकीय व शासनकारभाराचे शिक्षण प्राप्त होते. निवडणुकीच्या वेळेस विविध पक्षाच्या ध्येय-धोरणाचा अभ्यास लोक करतात आणि मगच मतदान करतात. लोकशाहीविषयी सी. डी. बर्न असे म्हणतो की, शासनाचा प्रत्येक प्रकार हा शिक्षणाचे कार्य करतो. पण स्वशिक्षण हेच उत्कृष्ट सरकार होय व ते शासन म्हणजेच लोकशाही शासन होय.

१३. व्यक्तीपूजेला स्थान नसते : लोकशाहीमध्ये कोणत्याही व्यक्तीचा गौरव तिच्या अंगी असलेल्या श्रेष्ठ गुणांमुळे होतो. व्यक्तीपूजा लोकशाहीला मान्य नाही. पण व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेला, कार्याला लोकशाहीत फार महत्त्व आहे. लोकशाहीत राष्ट्रपुरुषांचा गौरव व त्यांचे पुण्यस्मरण त्यांच्या अंगी असलेल्या सर्वश्रेष्ठ गुणकर्तृत्वामुळेच आपण करीत असतो.

१४. लोकशाहीत अनुवांशिकता नाही : राजेशाहीमध्ये राजाच्या मृत्यूनंतर त्याचा जेष्ठ पूत्र किंवा कन्या राजपदी आस्तू नाही. उदा. इंग्लंड. पण लोकशाहीमध्ये सत्ताधिकारी व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्याचा पूत्र किंवा कन्या सत्ताधिकारी होत नाही. सत्ताधिकाऱ्याचे पद स्वतःच्या गुणकर्तृत्वानुसार प्राप्त करावे लागते.

१५. न्यायदानाची खास व्यवस्था : लोकशाहीमध्ये प्रचलित कायद्यानुसार न्यायदान होते. न्यायदानाचे कार्य स्वतंत्र न्यायपालिकेकडून होते. न्याय देताना कोणताही भेदभाव केला जात नाही. न्यायाधिशांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य दिले जाते त्यामुळे निःस्वार्थी व निःपक्षपाती न्यायदान होते.

१६. राष्ट्रीय एकात्मता टिकून राहते : लोकशाहीत लोक सार्वभौम असतात. राज्याची सर्वश्रेष्ठ शक्ती लोकांमध्ये एकवटलेली असते. देश विकासाच्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणाची जबाबदारी जनतेची असते. त्यामुळे सर्व नागरिकांमध्ये राष्ट्रप्रेमाची, राष्ट्राभिमानाची भावना वाढीस लागते.

थोडक्यात, लोकशाहीत सर्जनशीलता असल्यामुळे नागरिकांमध्ये समाजहिताची जाणीव-जागृती निर्माण होते. लॉर्ड ब्राईस यांनी लोकशाहीने आत्तापर्यंत उत्कृष्ट कामगिरी बजावून समाजात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करून व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवले आहे. अशा शब्दात लोकशाहीचे मूल्यांकन केलेले आहे. म्हणूनच इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा लोकशाही सर्वश्रेष्ठ आहे यात शंकाच नाही.

अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधिक लोकशाहीचे दोष (Demerits)

लोकशाही शासनपद्धती सर्वात श्रेष्ठ आहे असे जरी काही विचारवंतांचे मत असले तरी ती निर्दोष पद्धती आहे असा मात्र याचा अर्थ नाही. कारण लोकशाहीच्या रक्षणार्थ पहिले महायुद्ध झाले पण युद्धाचा शेवट होतो न होतो तोच रशिया व युरोपीय राष्ट्रात हुक्मशाहीचा उदय झाला. त्याचा परिणाम म्हणून दुसरे महायुद्ध झाले. आजही बन्याच देशातून आपण लष्करी क्रांती झाल्याचे पाहतो. याचे कारण लोकशाही शासनपद्धतीमध्ये असलेले दोष हेच आहे.

लोकशाही शासनावर अनेकांनी फार विदारक टीका केलेली आहे. टेलिरॅंड या शास्त्रज्ञाने लोकशाहीला ‘काळ्या संरक्षकाची शासनपद्धती’ (Aristocracy of Blackguards) असे संबोधले आहे. तर कार्लाईलने लोकशाहीला ‘मुख्याचे शासन’ असे म्हटले आहे.

लोकशाही शासनावर हेनरीमेन, दी टॉकव्हील, ब्लंटश्ली, ट्रीटस्के, ब्राईस मिल, फॉगेट अशा अनेक शास्त्रज्ञांनी टिका केली आहे. त्यांच्या टिकेचा मुख्य स्त्रोत पुढीलप्रमाणे आहे :

१. राजकीयदृष्ट्या अज्ञानी लोकांचे शासन : फॉरेट या विचारवंताने लोकशाहीला अज्ञानी आणि अयोग्य लोकांचे शासन म्हटले आहे. लोकशाही शासन बहुमताच्या आधारावर चालत असल्यामुळे त्यात नागरिकांच्या गुण आणि चारित्र्याचा विचारच होत नाही. निवडणुकीत उमेदवार खोटी आश्वासने देवून निवडणुका जिंकतात. समाजातील लोकांत शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान, दारिद्र्य, देशाच्या प्रश्नांची जाणीव नसल्यामुळे ते अशा आश्वासनाला बळी पडतात. लोकशाहीत केवळ डोकी मोजली जातात. गुणवत्ता पाहिली जात नाही. अशिक्षित लोकांनी निवडून दिलेल्या अपात्र प्रतिनिधींचे शासन म्हणजे मुख्याचे शासन अशी टिका टेलिरॅन्ड लेकी यांनी केली आहे.

२. राष्ट्रहितापेक्षा पक्षहिताला अधिक महत्त्व : लोकशाहीत लोक मतदानाद्वारे आपले मत व्यक्त करतात. मतदारांसाठी शैक्षणिक आणि सांपत्तिक अटी आवश्यक असतात. नागरिकांना राष्ट्राच्या विविध समस्यांची जाणीव नसते. एखाद्या वेळी प्रश्न समजले तरी ते सोडविण्याचे मार्ग माहीत नसतात. राजकीय पक्ष अशा प्रश्नांचा अर्थ स्वतःची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आपल्या पद्धतीने लावतात. पक्षाच्या पाठिंब्याने निवडून आलेले प्रतिनिधी स्वतःच्या मताने, विचाराने वागत नाहीत कारण पक्षशिस्तीमुळे त्यांना पक्षाच्या धोरणाचा पुरस्कार करावा लागतो. अन्यथा पक्षातून पक्षशिस्तीसाठी निलंबित व्हावे लागते.

३. तत्त्व आणि व्यवहार यात अंतर : लोकशाही शासनामध्ये जमावाचे मानसशास्त्र नेता नेहमीच जाणून घेतो. धूर्त आणि मुत्सदी नेता प्रभावी घोषणाद्वारे लोकमत आपल्या बाजूने वळवितो. निवडून येताच व्यवहार वेगळा करतो. कारण मतदारापुढे सादर केलेले धोरण आणि तत्त्वे यांची पूर्तता करण्याची साधने आणि पैसा यांची कमतरता असते. एखादी घोषणा करून, एखादे आश्वासन देवून सत्ता खेचून घेता येते. परंतु या आश्वासनाची पूर्तता करता येणे शक्य नसते. अशा प्रकारे तत्त्व आणि व्यवहार यात तफावत आढळते.

४. लोकशाही धोरणात सातत्य नसते : लोकशाहीत एकच पक्ष नेहमीच सत्ताधीश होईल याची शाश्वती देता येत नाही. प्रत्येक पक्षाचे धोरण निरनिराळे असते. पहिल्या पक्षाने सत्तेवर असताना स्विकारलेले धोरण सत्तास्थऱ्ह होणारा पक्ष स्विकारेलच अशी खात्री नसते. त्यामुळे कोणतेही काम पूर्ण होत नाही. उलट पहिल्या पक्षाचे धोरण चांगले असले तरी ते चुकीचे कसे आहे याचाच बोभाटा दुसरा पक्ष नेहमी करतो.

५. बहुमताच्या नावाखाली हुक्मशाहीची निर्मिती : लोकशाहीत बहुमताने निर्णय घेतले जातात. निवडणुकीत कोणत्या पक्षाला किंवा व्यक्तीला किती टक्के मते मिळाली याचा विचार होत नाही. निवडणूक लढणाऱ्या उमेदवारास जास्तीत-जास्त मते ज्याला मिळाली तो उमेदवार विजयी होतो. उदा. शंभर मतदारांचे विभाजन असे केले की, ज्यात अ-२९, ब-२८, क-२६, ड- १७ अशी मतांची विभागणी झाली तर 'अ' ला सर्वाधिक २९ मते प्राप्त झाली म्हणून 'अ' विजयी होतो. पण विरोधात गेलेल्या मतांची बेरीज ७१ होते. मग याला बहुमताच्या नावाखाली हुक्मशाही नाही तर दुसरे काय म्हणावे?

६. राज्यकारभाराचा दर्जा खालावतो : लोकशाहीतील सरकार लोकांच्याकडून निवडलेल्या प्रतिनिधींचे असते. निवडणुकीत अनेक उमेदवार उभे राहतात. पण त्यापैकी एकाची बहुमताने लोकप्रतिनिधी

म्हणून निवड होते. ही निवड करताना उमेदवाराची पात्रता लक्षात न घेता जी व्यक्ती प्रसिद्ध, लोकप्रिय, पैसेवाली आहे अशा व्यक्तीस मतदारांकडून मतदान केले जाते आणि तो निवडून येतो. राजकीय व्यवस्थेची माहिती नसणाऱ्या उमेदवारांच्या हाती सत्ता आल्यामुळे राज्यकारभार खालावतो.

७. लोकशाहीत शिक्षणाचे अवमूल्यन होते : लोकशाहीमध्ये स्वार्थासाठी लोकांची खुशामत केली जाते. त्यामुळे लोकांचे भाव वाढतात. समाजातील लोकांच्या भावना भडकविण्याचे दुष्ट कार्य लोकशाहीत होते. हुशार, बुद्धिजीवी व योग्य पण राजकारणात भाग घेण्यास असमर्थ असणाऱ्या बुद्धिजीवी लोकांकडे दुर्लक्ष होते. लोकशिक्षणाच्या गोंडस नावाखाली शिक्षणाचा दर्जा घसरतो.

८. मंदगतीने विकास : लोकशाहीत निर्णय सनदशीरमार्गाने, विचारविनिमय करून घेतले जातात. राष्ट्रीय नियोजन, विकास आणि कार्यक्रम यांची अंमलबजावणी सावकाश, संथ गतीने होते. कारण प्रत्येक निर्णयावर चर्चा अपेक्षीत धरली जाते. त्यामुळे नियोजीत वेळेत राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही.

९. नैतिक विकासाला घातक : लोकशाही निवडणुकीत खोटी आश्वासने, भावनिक आव्हान, धनशक्ती आणि अन्य मार्गाचा वापर केला जातो. त्यामुळे अपात्र, अकार्यक्षम व्यक्ती निवडून येण्याची शक्यता अधिक असते. यातून जनहिताएवजी स्वहितासाठी सत्तेचा वापर सुरु होतो. इतकेच नव्हे तर काही वेळेस सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी अवैध मार्गाचा अवलंब होऊ शकतो.

१०. नोकरशाहीची सत्ता : लोकशाहीत जबाबदार शासनाच्या नावाखाली नोकरशाहीची सत्ता निर्माण होण्याची शक्यता असते. मतदारांनी निवडून दिलेले अनेक प्रतिनिधी अनुभवहिन प्रशासन कार्याबाबत अनभिज्ञ असतात. म्हणून काही टिकाकार लोकशाहीला ‘नवख्या लोकांचे शासन’ असे म्हणतात. नवख्या अनुभव नसणाऱ्या प्रतिनिधीला शासनकार्यासाठी नोकरशाहीवर विसंबून रहावे लागते.

११. भ्रष्टाचार, काळाबाजार व लाचलुचपत : लोकशाहीत संधीसाधू लोक निवडणुकीच्यावेळी वाममार्गाचा अवलंब करून मतदारांना पैसे देवून ते मतांची खरेदी करतात. त्यासाठी लागणारा पैसा उभा करण्यासाठी भ्रष्टाचार, काळाबाजार या मार्गाचा वापर करतात. आधुनिक लोकशाही राष्ट्रांना भ्रष्टाचाराची किड लागलेली आहे. अर्थात सर्वांनाच भ्रष्टाचारी म्हणता येत नाही. काही लोकप्रतिनिधी निःस्वार्थी, प्रामाणिक, पारदर्शी व्यक्तिमत्त्वाचे आहेत.

१२. अस्थिर शासनपद्धती : अनेक पक्ष असणाऱ्या लोकशाही देशात काही वेळा कोणत्याच राजकीय पक्षाला बहुमत प्राप्त होत नाही. अशा वेळी विविध राजकीय पक्ष एकत्र येवून आघाडीचे सरकार स्थापन करतात. पण प्रत्येक राजकीय पक्षाची ध्येयधोरणे भिन्न असल्यामुळे त्यांच्यात एकवाक्यता, एकजूट राहत नाही. अशा वेळी ते सरकार अल्पजिवी ठरून लोकशाही अस्थिर बनते. अस्थिर राज्यकारभारामुळे राष्ट्रीय विकासाकडे दुर्लक्ष होऊ शकते.

अशाप्रकारे लोकशाहीत काही दोष आढळून येत असले तरीही आज जगातील दोन तृतीयांश राष्ट्रांनी लोकशाही शासनपद्धती स्विकारलेली आहे. त्यामुळे लोकशाही जगात सर्वश्रेष्ठ असल्याचे दिसून येते.

३.२.५ लोकशाहीची वैशिष्ट्ये (Features of Democracy)

आज एकविसाब्या शतकात जगातील दोन तृतीयांशपेक्षा अधिक राष्ट्रांनी प्रातिनिधीक लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. या लोकशाहीची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

१. जनतेचे सार्वभौमत्व : लोकशाहीत जनतेची सत्ता ही अंतिम आणि सर्वश्रेष्ठ असते. लोकशाहीत राज्यकारभार लोकांच्या संमतीतून आणि लोकांच्या टिकेतून चालतो. येथे शासनाची प्रत्यक्ष सत्ता जनतेच्या हाती नसली तरी राज्यकर्ते-शासनकर्ते कोण असावेत ते ठरविण्याचा अधिकार जनतेला असतो.

२. राजकीय समता : लोकशाहीत जनतेचे शासन असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला त्यात समान वाटा, समान सहभाग आणि समान अधिकार मिळावेत हे तत्व स्विकारले जाते. धर्म, जात, वंश, लिंग इत्यादीच्या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्तीला राज्यकारभारात सहभागी होण्याची संधी देणे हे लोकशाहीचा मुख्य उद्देश असतो.

३. मुलभूत हक्क : व्यक्तीला स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी तसेच प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या हक्कांचा समावेश मुलभूत हक्कामध्ये केलेला असतो. उदा. स्वातंत्र्याचा, समतेचा इ. मूलभूत हक्क हे लोकशाहीचे प्राणतत्त्व आहे. म्हणूनच लोकशाही देशात मुलभूत हक्कावर अतिक्रमण झाल्यास त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागता येते.

४. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार : खन्या लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी प्रौढ मताधिकाराचे तत्त्व सर्वमान्य झालेले आहे. राज्याने ठरविलेली विशिष्ट वयाची अट पूर्ण करणाऱ्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला आपले प्रतिनिधी निवडण्याचा मिळालेला अधिकार म्हणजे सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार होय. धर्म, वंश, मालमत्ता, लिंग, शिक्षण अशा कोणत्याही कारणावरून मतदानाचा अधिकार नाकारला जाणे हे लोकशाही तत्त्वाशी विसंगत ठरू शकते.

५. जबाबदार शासनपद्धती : लोकशाहीत शासन हे लोकांना जबाबदार असते. संसदीय लोकशाही शासनपद्धतीला जबाबदार शासनपद्धती असे म्हणतात. संसदीय लोकशाहीत मंत्रिमंडळ सामूहिकरित्या पार्लमेंटला जबाबदार असते. संसदीय शासनपद्धतीत अविश्वासाची टांगती तलवार नेहमी मंत्रिमंडळावर असते. त्यामुळे मंत्रीमंडळ जबाबदारीने कार्य करते. अध्यक्षीय लोकशाही पद्धतीत राष्ट्राध्यक्ष कायदेमंडळाला जबाबदार राहत नसला तरी तो जनतेशी जबाबदार असतो. राष्ट्राध्यक्षांनी घेतलेला प्रत्येक निर्णय आणि कृती यांना सिनेटची मान्यता घ्यावी लागते.

६. लोकमतानुसार शासन : आधुनिक काळात प्रातिनिधीक लोकशाही असल्यामुळे जनता आपले प्रतिनिधी निवडून त्यांच्यामार्फत राज्यकारभार चालविते. त्यासाठी लोकनिर्वाचित अशा निर्णय निर्धारण संरचना निर्माण केल्या जातात. अशा संरचनामधून निर्णय घेणाऱ्यांना लोकमताचा आधार घ्यावा लागतो. लोकमताच्या विरोधात कोणताही निर्णय त्यांना घेता येत नाही.

७. कायद्याचे राज्य : लोकशाही व्यवस्थेत कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान मानल्या जातात. कोणतीही

व्यक्ती कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ नसते. राजकीय पदाधिकारी, शासकीय अधिकारी, सरकारी नोकर, सर्वसामान्य नागरिक, असा भेदभाव न करता सर्वांना कायद्यासमोर समान मानले जाते. ब्रिटीश न्यायपंडीत प्रो. डायसी यांनी कायद्याचे राज्य या तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. समाजातील व्यक्तीचा दर्जा विचारात न घेता सर्वांना एकच कायदा व एकच न्याय लागू केला जातो.

८. शांततेच्या मार्गाचा अवलंब : लोकशाही शासनपद्धती ही सनदशीर व शांततेच्या मार्गाने चालणारी प्रक्रिया आहे. लोकशाहीत सार्वत्रिक निवडणुका खुल्या व स्वच्छ वातावरणात होऊन सरकार शांततेच्या मार्गाने बदलते. लोकशाही राज्यकारभार हा बंदुकीच्या गोळीतून चालत नाही तर तो मतपत्रिकांच्या माध्यमातून चालतो.

९. व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्त्व : व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्य आवश्यक असते. प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा निसर्गदत्त अधिकार आहे. त्यामुळे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी शासनसंस्थेवर अवलंबून असते. प्रत्येक व्यक्तीला आचार, विचार, श्रद्धा, धर्म आणि संस्कृती यांचे स्वातंत्र्य दिले जाते.

१०. प्रभावी विरोधी पक्ष : लोकशाहीत लोकांच्या संमतीतून राज्यकारभार चालतो. लोकांचा पाठिंबा मिळवून बहुमताच्या जोरावर राजकीय पक्ष सत्तेवर येतात. विरोधी पक्षाचे प्रतिनिधी राज्यकारभारावर देखरेख ठेवतात. सत्तारुढ पक्षाच्या कार्यावर अंकुश ठेवण्याचे कार्य विरोधी पक्षामार्फत चालते म्हणूनच लोकशाही म्हणजे लोकांची संमती आणि टीका यावर चालणारी शासनपद्धती अशी व्याख्या केली जाते. अशा प्रकारे लोकशाहीची वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. इंग्लंडला ..... ची जननी म्हणून ओळखले जाते.
(लोकशाही, साम्यवादी, हुकूमशाही, राजेशाही)
२. लोकांचे लोकांनी आणि लोकांसाठी चालविले जाणारे शासन म्हणजे लोकशाही ही व्याख्या ..... नी केली आहे. (जॉर्ज वॉशिंग्टन, अब्राहम लिंकन, जॉर्ज बुश, रेगन)
३. आज प्रत्यक्ष लोकशाही ..... या राष्ट्रात अस्तित्वात आहे.
(इंग्लंड, भारत, स्वित्झर्लंड, पाकिस्तान)
४. भारतात ..... ही शासनपद्धती आहे.
(अध्यक्षीय, हुकूमशाही, साम्यवादी, लोकशाही)
५. ज्या शासनात प्रत्येकाला सहभागी होता येते ती लोकशाही होय. असे ..... यांनी म्हटले आहे.
(लॉर्ड ब्राईस, सिली, मॅकआयब्हर, म. गांधी)

६. अमेरिकेत ..... ही शासनपद्धती आहे.

(संसदीय, अध्यक्षीय, साम्यवादी, राजेशाही)

७. प्राचीन भारतातील वजीसंघामध्ये ..... लोकशाही होती.

(प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, नियंत्रित, अनियंत्रित)

८. रुसोने ..... लोकशाहीचे समर्थन केले आहे.

(मर्यादित, नियंत्रित, प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष)

३.२.६ लोकशाही : महत्त्व (Democracy : Importance)

आधुनिक काळात लोकशाही शासनपद्धती हा सर्वात उत्तम शासन प्रकार मानला जातो. लोकशाही ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली राज्यव्यवस्था आहे. प्राचीन काळात ग्रीक, भारत याठिकाणी गणराज्यांचे अस्तित्व होते. त्यांचा कारभार प्रत्यक्ष लोकशाही तत्कासार चालत असे. परंतु आधुनिक काळात तो जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीमार्फत चालतो. लोकशाही शासनपद्धतीचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे-

१. लोकहिताचे शासन : लोकशाही शासनाचा पहिला उद्देश लोकहिताचा असतो. जनतेचे प्रतिनिधी जनतेच्या समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. त्यामुळे शासन जनहिताकडे विशेष लक्ष देते. जॉन स्टुअर्ट मिलने लोकशाहीला शासनाचा आर्द्ध प्रकार मानला आहे. ‘कारण यात सार्वभौम सत्ता जनतेकडे असते. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करण्याची समान संधी मिळते. मला तशी संधी मिळाली नाही किंवा माझ्याकडे दुर्लक्ष झाले अशी तक्रार करण्याची संधी नाही. असे लोकशाहीमध्ये व्यक्ती म्हणू शकत नाही’’ असे लॉवेल यांनी म्हटले आहे.

२. जबाबदार शासनपद्धती : लोकशाही लोकानुवर्ती शासन आहे. प्रतिनिधीक लोकशाहीत वैधानिक व राजकीय जबाबदारी निश्चित करण्यात आलेली असते. शासनकर्ते हे जनतेचे नम्र सेवक असतात अशीच भावना सर्वांच्या मनात निर्माण झालेली असते. शासनकर्ते जनतेच्या गान्हाण्याकडे दुर्लक्ष करू शकतात परंतु जनतेच्या मागण्यांकडे आणि गान्हाण्यांकडे दुर्लक्ष करणारे शासनकर्ते बेजबाबदार शासनकर्ते म्हणून टीकेस पात्र ठरतात. त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन ठराविक मुदतीनंतर होणाऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीद्वारे जनता नेहमीच करीत असते. अकार्यक्षम, बेजबाबदार, जनतेला खोटी देवून फसविणाऱ्या प्रतिनिधींना जनता निवडणुकीद्वारे त्यांची जागा दाखविते.

३. जनतेला जबाबदारीची जाणीव : लोकशाही ही जबाबदार शासनपद्धती आहे. शासनकर्तेचे राज्यकारभारासाठी जबाबदार असतात असे नाही. तर जनतेलाही तितकेच जबाबदार धरले जाते. चांगले काय किंवा वाईट काय ही गोष्ट लोकांनीच ठरवायची असते. जनतेने स्वमताच्या आग्रहाला मुरड घालून दुसऱ्याच्या मताचा आदर करणे, सहकार्य, सेवावृत्ती आणि सहिष्णुता दाखविणे हे आपलेच कर्तव्य आहे. अकार्यक्षम

शासनास आणि त्यामुळे होणाऱ्या अधःपतास आपणच पर्यायाने कारणीभूत आहोत याची जाणीव लोकशाहीतच लोकांमध्ये निर्माण होते.

४. **लोकशाही मतपत्रिकेवर चालते :** लोकशाहीत कोणताही निर्णय निवडणुका व जबाबदारी या भूमिकेतून घेतला जातो. लोकांच्या मनात स्वदेशाविषयी प्रेम आणि सदृभावना निर्माण होते. शासनकर्त्यांचे जाचक निर्णय शांततामय मागाने विरोध करून जनता बदलून घेते. मतपत्रिकेद्वारे व्यक्त झालेला बहुमताचा निर्णय नेहमीच मान्य करण्यात येतो. कारण लोकशाहीत ‘जनता हीच ईश्वर आहे.’ (Vox Populi is Vox Dei) असे समजले जाते.

५. **जनतेची शासनातील भागीदारी :** लोकशाही शासनात लोकांच्या भागीदारीला महत्त्व असते. शासनकार्यात प्रत्येकाला भाग घेवून आपले मत मांडता येते. येथील राज्यकारभार जनतेच्या बहुमतानुसार चालतो. प्रत्येकाला लोकमत तयार करण्याची संधी मिळते. राष्ट्रहित आणि समाजहित यादृष्टीने व्यक्त केलेल्या लोकमताचा लोकशाहीत कधीच अनादर केला जात नाही.

६. **लोकशाहीत शांततेला प्राधान्य :** लोकशाहीत लोकांमध्ये शासनाविषयी जबाबदारी व जागरूकता निर्माण होते. संघर्षाचे प्रश्न शांततामय मागाने सोडविले जातात. शक्तीचा अपव्यय, पैशाची नासाडी, वैमनस्य या दृगुणाना लोक बळी पडत नाहीत. लोकांमध्ये लोकमतांतरे असली तरीही त्यांचे पर्यावरान लूट, जाळपोळ, मारामारी, क्रांती यामध्ये होत नाही. कारण या दुष्ट मार्गाचा अवलंब केल्याने आपलेच नुकसान आपणच करित आहोत याची जाणीव लोकांना असते.

अशा रीतीने इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा लोकशाही शासनपद्धती श्रेष्ठ आहे. कारण आपली जबाबदारी कोणती? संघर्षाचे प्रश्न शांततेच्या मागाने का सोडवायचे? याविषयी लोकशाही आपणास शिकवते. आपल्या देशाचे व पर्यायाने आपले भवितव्य आपल्यालाच घडवायचे आहे अशी जाणीव लोकशाहीच निर्माण करून देते. म्हणूनच इतर कोणत्याही शासनपद्धतीपेक्षा लोकशाही शासनपद्धती सर्वश्रेष्ठ आहे यात शंकाच नाही.

३.२.७ लोकशाही समोरील आव्हाने (Challenges before Democracy)

आज जगातील दोन तृतीयांश देशात लोकशाही शासनपद्धती स्विकारलेली आहे. बहुतेक सर्व लोकशाही राष्ट्रात प्रादेशिक प्रतिनिधीत्वाची पद्धती स्विकारलेली आहे. तिसन्या जगातील बहुतांश राष्ट्रांत लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. परंतु स्वातंत्र्य, समता, न्याय अशा लोकशाही तत्वांची तेथे उपेक्षा झालेली आहे. कारण जागतिक, आर्थिक व आणिक स्पर्धा, भांडवलशाही देशांची आर्थिक मक्तेदारी, वाढता दहशतवाद, आक्रमक राष्ट्रवाद, सामाजिक अस्थिरता, सांस्कृतिक असमतोल, धर्माधिता, जातियता, भाषावाद, जमातवाद, अज्ञान, अशिक्षितपणा, दारिद्र्य, बेकारी आदी समस्यांनी तिसन्या जगातील लोकशाही राष्ट्रे ग्रासलेली आहेत. त्यामुळे लोकशाही शासनपद्धती अस्थिर व अयशस्वी झालेली दिसून येते.

लोकशाही म्हणजे जंगलात कशाही परिस्थितीत वाढत जाणारे झाड नसून त्याची काळजीपूर्वक निगराणी करावी लागते असे मूल्यवान रोपटे आहे. ज्या समाजाची लोकशाहीवर श्रद्धा असते त्या समाजाला अनेक

आव्हानांना तोंड देत लोकशाहीची जोपासना करावी लागते. मग त्याचे डेरेदार वृक्षात रूपांतर होते. याचे कारण म्हणजे लोकशाही ही काही मूल्यांवर आधारलेली शासनव्यवस्था आहे. ती मूळे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही होय. जो समाज या मूल्यांची कदर करतो त्या समाजातच लोकशाहीचा विकास होतो. पण हा विकास साध्य करण्यासाठी लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळे व आव्हाने दूर केली पाहिजेत. लोकशाहीसमोरील आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सामाजिक असमानता (Social Inequality)

(अ) धर्माधता : लोकशाही समाजव्यवस्थेत धर्म, वंश, पंथ, दर्जा, व्यवसाय इत्यादी कारणांनी समाजात विषमता निर्माण झालेली आढळते. इंग्लंड, भारत, अमेरिका अशा लोकशाही देशात वर्णभेद, जातीभेद, धर्माधता, जमातवाद, पंथभेद अशी विषमता आढळते. उदा. इंग्लंडमध्ये ख्रिश्चन पंथात प्रोटेस्टंट आणि कॅथॉलिक, अमेरिकेत काळा-गोरा, पाकिस्तान-अफगाणिस्तानमध्ये सिया-सुन्नी असा भेद आढळतो. भारतात हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, बौद्ध, शिख, पारसी अशा विविध धर्मांचे लोक आढळतात.

धर्माधतेमुळे भारतात अनेकदा दंगली झालेल्याची उदाहरणे आहेत. उदा. १९५० साली दिल्ली, मुंबई, कलकत्ता येथे दंगली झाल्या. १९६९ साली गोहत्येमुळे अहमदाबाद येथे दंगल झाली. १९८४ साली इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर दिल्ली येथे दंगल झाली. १९८७ साली जगन्नाथाच्या यात्रेत घोषणा देण्यावरून अहमदाबाद येथे दंगल झाली. १९९२ साली बाबरी मशीद पाडल्यानंतर मुंबई, गुजरात व संपूर्ण महाराष्ट्रात दंगल झाली तर २००२ साली गोध्या हत्याकांडानंतर हिंसाचाराची दंगल झाली. अशा प्रकारे भारतात अनेकदा धार्मिक आणि जातीय दंगली झालेल्या आहेत. या सर्वांचा विचार केला तर राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने ही बाब अधिक चिंतेची वाटते.

(ब) जातीय राजकारण : भारतीय राजकारणाचा विचार केला असता भारतीय लोकशाहीला जातीयतेची कीड लागलेली आहे. भारतीय समाज वर्णव्यवस्थेवर आधारलेला आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णात तीन हजारपेक्षा अधिक जाती-उपजाती निर्माण झालेल्या आढळतात. या जाती जन्मावरून ठरलेल्या आहेत. प्रत्येकाला आपलीच जात श्रेष्ठ आहे असा अहंगंड जडलेला आहे.

भारतात विविध घटक राज्यात विशिष्ट जातींचाच प्रभाव असलेला दिसून येतो. उदा. कर्नाटकात लिंगायत व ओळखिंगा, आंध्र प्रदेशमध्ये रेण्डी व कम्मा, केरळमध्ये नायर व इझवा, उत्तप्रदेशमध्ये रजपूत, जाट, आहिर व गुजर, तामिळनाडूमध्ये मुदलियार, गौडर व पदयाची आणि महाराष्ट्रात मराठा, ब्राह्मण, लिंगायत व मागासवर्गीय जाती इत्यादी. भारतीय राजकारणात मोठ्या प्रमाणात जातीय राजकारण चालू असलेले दिसते. त्यावरून अनेकवेळा जातीय दंगली होवून राजकीय हिंसाचार घडलेला आहे.

२. लोकशाही प्रक्रियेत अल्पसहभाग : लोकशाही ही लोकांनी, लोकांच्यासाठी, लोकांकडून चालविली जाणारी शासनव्यवस्था आहे. त्यामुळे यात लोकांचा अल्पसहभाग असेल तर खन्या अर्थात लोकशाही हा गंभीर प्रश्न राहतो. कारण लोकप्रतिनिधींची निवड करण्यासाठी लोकांनी मतदान करावे ही किमान अपेक्षा असते. भारतात १९५२ साली झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मतदानाचे प्रमाण ३० ते ३५ टक्के इतके होते.

शहरी भागात थोडे अधिक प्रमाण होते. १९५२ पासून २०१४ पर्यंत झालेल्या निवडणुकीत मतांची टक्केवारी थोडी-थोडी वाढत गेली. पण तिचा वेग फारच मंद होता. लोकशाहीची मधुर फळे चाखण्यासाठी लोकसहभाग अधिकाधिक असावा लागतो. यासाठीच म्हणून २०१९ ला होणाऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मतांचा टक्का वाढावा, लोकसहभागाचे प्रमाण अधिक व्हावे यासाठी मतदार जागृती मोहीम सुरु करून १०० टक्के मतदार म्हणून नाव नोंदणी करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो आहे. पण लोकसहभाग वाढविणे हे भारतीय लोकशाहीसमोर एक कडवे आव्हान उभे आहे हे नाकारता येत नाही.

३. जमातवादी राजकारण : अनेक देशात धर्म, वंश, पंथ अशा आधारावर समाजात काही गट निर्माण झाले आहेत. एखाद्या धार्मिक किंवा वांशिक गटामध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होवून तो धार्मिक गट आपले संरक्षण करणेसाठी आणि धार्मिक हितसंबंध हेच सर्वोच्च हितसंबंध मानून ते जपण्यासाठी सामूहिक कृती करू लागतो तेव्हा त्याला जमातवाद असे म्हणतात. एखादी धार्मिक संघटना आपल्या गटाच्या हितसंबंधांना सर्वांत जास्त महत्त्व देवून राजकीय चळवळ करू लागतो. तेव्हा ती संघटना जमातवादी मानली जाते. अशा संघटना आपली राजकीय उद्दिष्टे आणि कृती यांचा आधार धर्म मानते. बहुवांशिक समुहाचे एक राष्ट्र असणे ही कल्पना जमातवादी संघटनांना बहुदा मान्य नसते. म्हणूनच जमातवादी राजकारणातून फुटीरतावादी चळवळी उदयास येतात. अशा चळवळी कधी-कधी हिंसाचाराचाही आश्रय घेतात. उदा. श्रीलंकेतील तमिळी वंशाच्या लोकांची स्वतंत्र राज्यासाठी चाललेली चळवळ, भारतात पंजाबमधील खलिस्तानी चळवळ इत्यादी अशा जमातवादी राजकारणापासून लोकशाहीला धोका निर्माण होवू शकतो.

४. प्रादेशिकता : लोकशाही राष्ट्रात प्रादेशिक असमतोल बिघडल्यामुळे लोकशाही धोक्यात येऊ पाहत आहे. वेळप्रसंगी प्रादेशिक निष्ठा आणि प्रांताभिमान वाढल्यामुळे राष्ट्राचे विघटन होवू शकते. उदा. प्रादेशिकतेमुळेच पाकिस्तानचे विघटन होवून बांग्लादेशाची निर्मिती झाली आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश आणि राजस्थान या प्रांतांचे एक राज्य करावयाचे झाल्यास ते विस्ताराने अतिविशाल होईल आणि प्रशासकीयदृष्ट्या कारभार करणे अशक्यप्राय होईल म्हणून हिंदी भाषिकांची उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, बिहार, राजस्थान अशी चार राज्ये करण्यात आली. येथेच खन्या अर्थने भाषावार प्रांत रचनेला पहिले गालबोट लागले आणि प्रादेशिकवादाची सुरुवात झाली. प्रजेची अस्मिता, धर्म, भाषा, भौगोलिक हवामान या घटकांचा विचार करून अरुणाचल प्रदेश या राज्याचे विभाजन करून नागालँड, मेघालय, मिझोराम, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश, मणीपूर आणि आसाम अशी नवीन राज्ये करण्यात आली. पण राज्याची अशी पुनर्रचना केली जात असताना भाषेचा विचार बाजूला पडला आणि प्रादेशिकवादाला खतपाणी घाटले गेले.

५. भ्रष्टाचार : भ्रष्टाचार ही समाजव्यवस्थेला लागलेली किड आहे. लोकशाहीचा आधारस्तंभ असलेला प्रतिनिधी लोकांकडून निवडला जातो. त्यामुळे त्याच्याकडे सचोटी आणि चारित्र्यगुण असावेत. लोकांनी विश्वासाने आपल्याकडे सत्ता सोपविली आहे. आपण जनतेला जबाबदार राहून कार्य करावे याची सतत जाणीव त्यांना असावी. पण प्रतिनिधींची निवड होत असताना मतदारांना पैसे वाटले जातात. त्यामुळे निवडून आलेला प्रतिनिधी निवडणूक जिंकण्यासाठी केलेल्या खर्चाची भरपाई करतो येथूनच खन्या अर्थने भ्रष्टाचाराला

सुरुवात होते. हा भ्रष्टाचार कोठे थांबेल हे समजणे फार मोठे अवघड झाले आहे. अशा दुष्ट चक्रात लोकशाही प्रक्रिया सापडली आहे. असे चित्र आज सर्वत्र दिसून येत आहे.

६. दहशतवाद : अलिकडील काळात दहशतवादाने अनेक देशात थैमान घातलेले आहे. दहशतवाद धार्मिक, वांशिक अशा कोणत्याही आधारावर निर्माण होऊ शकतो. अनेक देशात दहशतवादी संघटना निर्माण होत आहेत. या संघटनेचा लोकशाही प्रक्रियेवर विश्वास नाही. चर्चा, विचारविनिमय करून मार्ग काढणे या लोकशाही पद्धतीचा अवलंब दहशतवादी संघटना करत नाहीत. त्याएवजी आधुनिक शस्त्रास्त्रे, स्फोटके यांचा वापर करून निरपराध लोकांचे बळी घ्यायचे, समाजात भितीचे आणि दहशतीचे वातावरण निर्माण करायचे हा मार्ग त्यांच्याकडून स्विकारला जातो. निवडणुकांवर बहिष्कार टाकणे, लोकांना मतदान करण्यास प्रतिबंध करणे, निवडणूक लढविणाऱ्या उमेदवारावर हल्ले करणे अशी कृत्ये दहशतवादी संघटनेकडून केल्याचे आढळून येते. त्यामुळे लोकशाही प्रक्रिया खंडीत होऊ लागली आहे.

७. निरक्षरता : लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राज्यात सुशिक्षित सुजाण व सुसंस्कृत नागरिक असावे लागतात. भारतीय जनतेला अगदी प्राचीन काळापासून निरक्षरता ही व्याधी जडलेली आहे. वेदोत्तर काळापासून साक्षरता-लेखन-वाचन बौद्धिक शक्तीचा विकास आणि उपयोगिता इत्यादी गोष्टीत समाजातील विशिष्ट वर्गाचीच मक्तेदारी होती.

लोकशाहीचे यश लोकांच्या राजकीय सहभागावर अवलंबून असते. त्यासाठी लोकशाही देशातील समाज राजकीयदृष्ट्या जागरूक असावा लागतो. सुशिक्षित व्यक्ती ज्या प्रकारे राजकीय घडामोर्डीचे ज्ञान प्राप्त करू शकतात त्याप्रमाणे अशिक्षित व्यक्ती करू शकत नाहीत. त्यांना लोकशाही मूल्यांचे महत्व समजून येत नाही. त्यामुळे लोकशाहीची मूल्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय खन्या अर्थाने जोपासली जात नाहीत. इंग्लंड, स्वित्जर्लंड, फ्रान्स या देशात साक्षरतेचे प्रमाण १०० टक्के असल्यामुळे तेथे लोकशाही पद्धती स्थिर व यशस्वी झालेली आहे. त्या देशात लोकशाही अधिक प्रगल्भ झालेली दिसून येते. अशा प्रकारे लोकशाहीसमोर आज अनेक आव्हाने उभी असलेली दिसून येतात.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

१. प्रातिनिधिक लोकशाहीचे किती प्रकार आहेत ?
२. इंग्लंडमध्ये ख्रिश्चन धर्मात कोणते पंथ आहेत ?
३. लोकशाही शासनपद्धती ही कोणत्या मार्गाने चालणारी प्रक्रिया आहे ?
४. जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी लोकशाहीला शासनाचा कोणता प्रकार मानला आहे ?
५. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची हत्या कोणत्या साली झाली ?

६. पाकिस्तानचे विघटन होवून कोणता देश निर्माण झाला ?

७. रेडी आणि कम्मा या जाती कोणत्या राज्यात प्रभावी आहेत ?

३.३ सारांश (Summary)

“राज्य आणि लोकशाही” या घटकात आपण राज्याचा अर्थ याचा अभ्यास करून ऑरिस्टॉटल, ब्लंटरली, ऑगबर्न, चुडो विल्सन, गेटेल, ऑपैनहेम, गार्नर यांच्या व्याख्या विचारात घेवून राज्याचे घटक - लोकसंख्या भूप्रदेश, शासनसंस्था आणि सार्वभौमत्व यांचा अभ्यास केला आहे. तसेच लोकशाहीचा अर्थ विचारात घेवून अब्राहम लिंकन, लॉर्ड ब्राईस, सिली, डायसी, हर्नशॉम, डॉ. बेनीप्रसाद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पं. नेहरू आणि म. गांधी यांच्या व्याख्या अभ्यासल्या आहेत. त्यानंतर लोकशाहीचे प्रकार, वैशिष्ट्ये, महत्त्व आणि लोकशाहीसमोरील आव्हाने यांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केलेला आहे.

३.३.१ राज्याचे घटक : (१) लोकसंख्या (२) भूप्रदेश (३) शासनसंस्था (४) सार्वभौमत्व

३.३.२ लोकशाहीचे प्रकार : (१) प्रत्यक्ष लोकशाही (२) अप्रत्यक्ष लोकशाही

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे मार्ग :

१. लोकनिर्णय किंवा जनपृच्छा (Referendum)

(अ) ऐच्छिक जनपृच्छा (Optional Referendum)

(ब) अनिवार्य जनपृच्छा (Compulsory Referendum)

२. जनोपक्रम (Initiative)

(अ) स्पष्ट जनोपक्रम

(ब) अस्पष्ट किंवा अरचित जनोपक्रम

३. प्रत्यावहन किंवा आवर्तन

४. प्रारंभिक सभा

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे गुण

१. प्रत्यक्ष लोकशाहीत नागरिक राज्यकारभारात जाणीवपूर्वक भाग घेतात. कारण त्यांनी त्यांचे संपूर्ण जीवन राज्यालाच अर्पण केलेले असते.

२. नागरिक राज्यकारभारात भाग घेत असल्यामुळे सरकार आणि जनता यामध्ये अधिक सलोख्याचे, सहकार्याचे संबंध निर्माण होवू शकतात.

३. प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे राज्यकारभारात भाग घेण्याची संधी प्राप्त होते.

४. प्रत्येक नागरिकाला राज्यकारभाराविषयी राजकीय ज्ञान प्राप्त होते.

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे दोष :

१. मोळ्या लोकसंख्येच्या देशात प्रत्यक्ष लोकशाहीची पद्धती उपयुक्त ठरत नाही. कारण ती फक्त मर्यादीत लोकसंख्या व मर्यादीत भूप्रदेश असलेल्या देशातच प्रत्यक्ष लोकशाही शक्य असते.
२. प्रत्यक्ष लोकशाहीत सतत निवडणुका, जननिर्णय, जनोपक्रम, आवर्तन इत्यादी कार्यातच जनता कायमची गुंतलेली असते. त्यामुळे वेळ, पैसा व शक्तीचा अपव्यय होतो.
३. प्रत्यक्ष लोकशाही असलेल्या देशातील सर्वच नागरिकांना राज्यकारभाराबाबत उत्साह, आस्था, ओढ असेलच असे नाही.
४. या व्यवस्थेत मतदारांचा अंकुश राज्यकर्त्यावर नेहमीच असल्यामुळे शासनकर्ते उदासीन बनतात.
५. प्रत्यक्ष लोकशाहीत काही ठराविक लोकांनाच राज्यकारभारात सहभागी होता येते. त्यामुळे तेथे समतेच्या तत्त्वाचा अभाव असतो. स्त्रिया, गुलाम यांना राज्यकारभारात भाग घेता येत नाही.

अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधीक लोकशाही (Indirect Democracy)

प्रातिनिधीक लोकशाहीचे संसदीय आणि अध्यक्षीय लोकशाही असे दोन प्रकार पाडले आहेत ते पुढीलप्रमाणे-

(अ) संसदीय लोकशाही

संसदीय लोकशाही : वैशिष्ट्ये- (१) दोन कार्यकारी प्रमुख (२) कायदेमंडळ आणि मंत्रिमंडळ यांचे जवळचे संबंध (३) सामुहिक जबाबदारी (४) पंतप्रधानाचे नेतृत्व (५) पक्षशिस्तीला महत्व

(ब) अध्यक्षीय लोकशाही

अध्यक्षीय लोकशाही : वैशिष्ट्ये- (१) एकच प्रमुख (२) जनतेकदून निवड (३) निश्चित कार्यकाल (४) अध्यक्षाचे स्थान

अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधिक लोकशाहीचे गुण :

(१) शासनाचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार (२) समानतेची वागणूक (३) जबाबदार शासनपद्धती व कल्याणकारी राज्य (४) व्यक्तीस्वातंत्र्यांचे संरक्षण आणि व्यक्तीविकास (५) शांततेचा सनदशीर राज्यकारभार (६) सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि जनताभिमुख राज्यकारभार (७) राजकीय जागरूकता (८) अल्पसंख्यांकांच्या हिताचे रक्षण (९) जनहितासाठी सत्तेचा वापर (१०) नैतिक गुणांचा विकास (११) नेतृत्वाचा विकास (१२) लोकशाहीला शैक्षणिक महत्व (१३) व्यक्तीपूजेला स्थान नसते (१४) लोकशाहीत अनुवांशिकता नाही (१५) न्यायदानाची खास व्यवस्था (१६) राष्ट्रीय एकात्मता टिकून राहते.

१. अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधिक लोकशाहीचे दोष :

(१) राजकीयदृष्ट्या अज्ञानी लोकांचे शासन (२) राष्ट्रहितापेक्षा पक्षहिताला अधिक महत्व (३) तत्व आणि व्यवहार यात अंतर (४) लोकशाही धोरणात सातत्य नसते (५) बहुमताच्या नावाखाली हुक्मशाहीची निर्मिती (६) राज्यकारभाराचा दर्जा खालावतो (७) लोकशाहीत शिक्षणाचे अवमूल्यन होते (८) मंदगतीने विकास (९) नैतिक विकासाला घातक (१०) नोकरशाहीची सत्ता (११) भ्रष्टाचार, काळाबाजार व लाचलुचपत (१२) अस्थिर शासनपद्धती

३.३.३ लोकशाहीची वैशिष्ट्ये (Features of Democracy)

(१) जनतेचे सार्वभौमत्व (२) राजकीय समता (३) मुलभूत हक्क (४) सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार (५) जबाबदार शासनपद्धती (६) लोकमतानुसार शासन (७) कायद्याचे राज्य (८) शांततेच्या मार्गाचा अवलंब (९) व्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्व (१०) प्रभावी विरोधी पक्ष.

३.२.६ लोकशाही : महत्व (Democracy : Importance)

(१) लोकहिताचे शासन (२) जबाबदार शासनपद्धती (३) जनतेला जबाबदारीची जाणीव (४) लोकशाही मतपत्रिकेवर चालते (५) जनतेची शासनातील भागीदारी (६) लोकशाहीत शांततेला प्राधान्य.

३.३.५ लोकशाही समोरील आव्हाने (Challenges before Democracy)

(१) सामाजिक असमानता (Social Inequality) : (अ) धर्माधिता (ब) जातीय राजकारण (२) लोकशाही प्रक्रियेत अल्पसंहभाग (३) जमातवादी राजकारण (४) प्रादेशिकता (५) भ्रष्टाचार (६) दहशतवाद (७) निरक्षरता.

३.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ (Terms to Remember)

१. सार्वभौमत्व : राज्याची सर्वोच्च सत्ता, अंतिम सत्ता, राज्याचे स्वतंत्र अस्तित्व

२. शासन : राज्याची सार्वभौम सत्ता प्रत्यक्ष अंमलात आणणाऱ्या किंवा अंमलात आणण्याची शक्ती असणाऱ्या सर्व संघटनांची गोळा बेरीज.

३. प्रत्यक्ष लोकशाही : ज्या शासन पद्धतीमध्ये राज्यातील सर्व नागरिक राज्यकारभारामध्ये प्रत्यक्ष सहभागी होतात आणि शासनाचे निर्णय सर्व नागरिक मिळून घेतात ती व्यवस्था.

४. अप्रत्यक्ष लोकशाही : ज्या शासनपद्धतीत शासनाची सत्ता प्रत्यक्ष लोकांच्या हाती नसते तर लोकानी निवडून दिलेल्या आणि लोकांना जबाबदार असणाऱ्या लोकप्रतिनिधींच्या हाती असते ती व्यवस्था.

५. वंशभेद : सर्व वंशाचे लोक एकसमान नाहीत असे मानणारा विचार.

३.५ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answer to check your progress)

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

१) अमूर्त	२) पॅलेस्टाईन	३) ५०४०	४) प्रत्यक्ष
५) चार	६) १९४७	७) साम्यवादी	

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

१) लोकशाही	२) अब्राहम लिंकन	३) स्वित्ज़र्लंड	४) संसदीय
५) प्रा. सिली	६) अध्यक्षीय	७) प्रत्यक्ष	८) प्रत्यक्ष

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

१. प्रातिनिधिक लोकशाहीचे दोन प्रकार आहेत.
२. इंग्लंडमध्ये ख्रिश्चन धर्मात प्रोटेस्टंट आणि कॅथॉलिक पंथ आहेत.
३. लोकशाही शासनपद्धती ही सनदशीर आणि शांततेच्या मार्गाने चालणारी प्रक्रिया आहे.
४. जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी लोकशाहीला शासनाचा आदर्श प्रकार मानला आहे.
५. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची हत्या १९८४ साली झाली.
६. पाकिस्तानचे विघटन होवून बांग्लादेश निर्माण झाला.
७. रेडी आणि कम्मा या जाती आंध्र प्रदेश राज्यात प्रभावी आहेत.

३.६ स्वाध्याय (सरावासाठी प्रश्न) (Exercises)

(अ) दीर्घोत्तरी स्वरूपाचे प्रश्न :

१. राज्याचा अर्थ सांगून त्याचे घटक स्पष्ट करा.
२. लोकशाहीचा अर्थ सांगून अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधीक लोकशाहीचे गुण-दोष स्पष्ट करा.
३. लोकशाही समोरील आव्हानाविषयी चर्चा करा.

(ब) लघुत्तरी प्रश्न - टिपा लिहा

१. प्रत्यक्ष लोकशाहीचे मार्ग
२. लोकशाहीची वैशिष्ट्ये
३. अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधीक लोकशाहीचे प्रकार
४. लोकशाहीचे महत्त्व

३.७ संदर्भ (अधिक वाचनासाठी पुस्तके) (Reference for further Study)

१. डॉ. घारे, पां. श्री. (१९७२), राज्यशास्त्र, पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
२. गर्दे, दि. का. आणि बाचल, वि. मा. (१९७९) आधुनिक राजकीय विश्लेषण, पुणे : कॉटिनेंटल प्रकाशन.
३. प्रा. घांगरेकर, चि. ग. (१९९१), आधुनिक राजकीय विश्लेषण, नागपूर : विद्या प्रकाशन.
४. प्रा. तिजारे, रा. अं. आणि प्रा. घांगरेकर, चि. ग. (१९९४), आधुनिक राजकीय विश्लेषण, नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन.
५. डॉ. भोळे, भास्कर ल. (१९९५), राजकीय सिद्धांत, नागपूर : पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स.
६. प्रा. तिजारे, रा. अं. आणि प्रा. घांगरेकर, चि. ग. (१९९७), राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विश्लेषण, नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन.
७. प्रा. घांगरेकर, चि. ग. (१९९९), राज्यशास्त्राची मूलतत्त्वे, नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन.
८. प्रा. मुठाळ, राम (१९९९), राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विचारवंत, नागपूर : अंशुल पब्लिकेशन्स.
९. प्रा. शेख, हाशम आणि डॉ. गवई, जोगेंद्र व. (२००८), राजकीय सिद्धांत, नागपूर : विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स.
१०. प्रा. पाटील, बी. बी. (२००९), राजकीय सिद्धांत आणि संकल्पना, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
११. प्रा. पाटील, बी. बी. आणि प्रा. सौ. चव्हाण, उर्मिला (२०१४), राज्यशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
१२. प्रा. पाटील, बी. बी. आणि प्रा. डॉ. सौ. चव्हाण उर्मिला (२०१८), राज्यशास्त्र परिचय, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.

घटक - ४

राज्यशास्त्रातील प्रमुख संकल्पना

(Key Concepts in Political Science)

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ हक्क

४.२.२ स्वातंत्र्य

४.२.३ समता

४.२.४ न्याय

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्न आणि उत्तरे

४.५ सारांश

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर

* हक्क म्हणजे काय ? त्याचं स्वरूप व प्रकार समजून घेता येतील.

* स्वातंत्र्य म्हणजे काय ? त्याचे स्वरूप व प्रकार याची माहिती मिळेल.

* समता या संकल्पनेचा अर्थ, व्याख्या व प्रकार समजून घेता येतील.

* न्याय ही संकल्पना व तिचे प्रकार याची माहिती मिळेल.

१.१ प्रस्तावना

व्यक्तीपासून समाज आणि समाजापासून राज्य निर्माण होते. या व्यक्ती व समाज यांच्या विकासाची जबाबदारी राज्यसंस्थेवर अवलंबून असते. या व्यक्ती व समाजाला आपल्या विकासाची अपेक्षा राज्याकडून असते. त्या विकासाची कल्पनाही समाजाकडून रंगवलेली असते. ते कल्पनेनुसार व राज्याकडून अपेक्षा याला आधार मानून समाज आपल्या विकासासाठी राज्याकडून मागण्या मान्य करण्याची अपेक्षा करीत असतो. समाजाने अपेक्षा केलेल्या मागण्यांचा विचार करून राज्य मागण्या मान्य करते. अशा मागण्या मान्य करीत असताना राज्य समाजाकडून मागण्यांची वर्गवारी करते व समाज विकासासाठी अत्यावश्यक मागण्यांनाच मान्यता देते. समाजाकडून केल्या गेलेल्या अनेक मागण्यातील ज्या मागण्यांना राज्याकडून मान्यता मिळते त्यालाच हक्क असे म्हणतात.

विकासाची जबाबदारी म्हणून राज्याने व्यक्ती व समाजाचा विकास साधला जाईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे गरजेचे असते. जी परिस्थिती निर्माण केल्यामुळे व्यक्तीला आपला आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकास साधता येतो. अशी परिस्थिती म्हणजेच व्यक्तीचे हक्क मान्य करणे होय. अशा हक्कांना राज्यांकडून मान्यता मिळून त्यांची अंमलबजावणी झाल्याशिवाय व्यक्तीचा पर्यायाने समाजाचा विकास होणे अशक्य आहे. व्यक्तीच्या जीविताचे व वित्ताचे संरक्षण राज्याकडून केले जाईल हे हक्काचे उदाहरणे हक्कांचे महत्त्व सांगून जाते. अशा हक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी ही राज्यावरच असते.

थोडक्यात, प्रथम व्यक्ती व नंतर समाज निर्माण झाला. या समाजातून राज्याचा उदय झाला. राज्याद्वारा हक्कांना मान्यता मिळून हक्क निर्माण झाले.

व्याख्या (Definition of Rights)

१. प्रा. लास्की : व्यक्तीला स्वतःच्या क्षमतेप्रमाणे विकास करता येईल. अशी राज्याद्वारे परिस्थिती निर्माण करणे यास मुलभूत अधिकार असे म्हणतात.

२. बेन्थम : व्यक्तीने स्वतःच्या विकासासाठी राज्याकडे मागणी करणे अशा मागण्यातील ज्या मागण्यांना राज्याद्वारे मान्यता मिळते. अशा राज्याद्वारे मान्य झालेल्या मागण्या म्हणजेच मुलभूत अधिकार होय.

हक्कांचे स्वरूप (Nature of Rights)

१. समाजात हक्कांची निर्मिती होते : हक्कांचा उदय समाजात होतो. समाजातील व्यक्ती व समाज यांच्या परस्पर संबंधातून हक्कांची निर्मिती होते.

२. हक्क निर्मितीचा उद्देश व्यक्ती विकास आहे : हक्क ही समाजाद्वारे राज्याकडे केलेली मागणी असते. अशा मागण्या व्यक्तिविकासासाठी आवश्यक असता. त्यांना राज्याची मान्यता असते.

३. हक्कांना राज्याकडून कायदेशीर मान्यता मिळते : हक्क ही समाजाची मागणी असली तरी, या मागण्या व्यक्ती विकासासाठी आवश्यक आहेत काय? याचा विचार करून राज्याने त्यांना मान्यता देणे आवश्यक

असते. राज्याच्या मान्यतेशिवाय हक्कांना काहीही महत्त्व नसते. म्हणजेच हक्कांच्या निर्मितीमध्ये राज्याची कायदेशीर मान्यता असते.

४. हक्क आणि कर्तव्य नाण्याच्या दोन बाजू : हक्क हे व्यक्तीला मोकळीकता देते तर कर्तव्य व्यक्तीला आवर घालते. हक्क ही व्यक्तीची राज्याकडून मागणी आहे. तर त्याच्या बदल्यात राज्याद्वारा व्यक्तीकडून काही कर्तव्य पालनाची अपेक्षा आहे. म्हणजेच हक्क आणि कर्तव्य नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

५. हक्क हे काल व परिस्थिती सापेक्ष असतात : विविध देशातील हक्कांचे स्वरूप भिन्न दिसून येतो. म्हणजे परिस्थितीनुसार हक्क हे बदलताना दिसतात. त्याचबरोबर विशिष्ट कालखंडातील हक्क हे काही कालावधीनंतर बदललेले दिसून येतात. याचाच अर्थ काळ व परिस्थितीनुसार हक्क हे सापेक्ष असतात.

६. हक्क हे स्पष्ट व निश्चित स्वरूपाचे असतात : हक्क हे सापेक्ष असले तरी एकाच प्रदेशातील अर्थवा एकाच कालखंडातील हक्क मात्र स्पष्ट व निश्चित असतात. त्याच्याबाबत संदिग्धता आढळून येत नाही.

७. हक्कावर मर्यादा घालता येतात : हक्कावर मर्यादा नसणे म्हणजे व्यवस्थेत स्वैराचार असणे होय. त्यामुळे समाजात अराजक परिस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून समाजहीतार्थ परिस्थितीनुसार हक्कावर मर्यादा घालता येतात. अशे मर्यादा व बंधने घालण्याचा अधिकार राज्याला असते.

८. हक्क हे सकारात्मक असतात : हक्कांवर राज्याद्वारे नियंत्रणावर असणार नसेल तर ती परिस्थिती समाजासाठी विघातक असेल. हक्क हे राज्याद्वारा राज्याच्या नियंत्रणाखाली समाजाला बहाल केले जातात. यांचा उद्देश व्यक्ती व समाजकल्याण हाच असतो. म्हणून ते सकारात्मक असतात.

हक्कांचे प्रकार (Types of Rights)

सर्वसाधारणपणे नैतिक हक्क व कायदेशीर हक्क असे हक्कांचे दोन प्रकार पडतात. यातील कायदेशीर हक्काचे नागरी हक्क व राजकीय हक्क असे दोन उपप्रकार पडतात. यातील नागरी हक्काचे दहा उपप्रकार तर राजकीय हक्काचे सहा उपप्रकार पडतात ते पृष्ठीलिप्रमाणे :

१. नैतिक हक्क (Moral of Rights) : हे हक्क नैतिक मूल्यांवर आधारीत आहेत. या हक्कांचा आधार नैतिक मूल्य असल्यामुळे त्यांना नैतिक हक्क असे संबोधले जाते. या हक्कांना राज्याची मान्यता नसली तरी समाजमान्यता असते. जर राज्याने नैतिक हक्कांना मान्यता दिली तर हक्कांचे कायदेशीर हक्कांमध्ये रूपांतर होते. एक पत्नी विवाह कायदा, वारसा हक्क व पोटारी हक्क हे नैतिक हक्कांतून कायदेशीर हक्कांमध्ये रूपांतरीत झाले आहेत. मुलंनी थोरांचा आदर करावा, पुरुषांनी स्त्रियांचा आदर करावा, वृद्धांचा व रुणाचा मान-सन्मान करावा, वृद्ध माता-पित्यांचा सांभाळ करावा. आशा मूल्यांना राज्याची मान्यता नसल्यामुळे त्यांना हक्क म्हणता येणार नाही. या हक्कांच्या सुरक्षेचा विचार केला तर त्यांच्या सुरक्षिततेची व्यवस्था केली नाही. नैतिक हक्कांचं उल्लंघन झाले तर न्यायालयात दाद मागता येत नाही. अथवा हक्क नाकारणाच्यांना राज्याद्वारा शिक्षा करता येत नाही.

२. कायदेशीर हक्क : (Legal Rights) कायदेशीर हक्कांना राज्याची मान्यता असते म्हणून त्याला

कायदेशीर हक्क म्हणतात. नैतिक हक्कांना ज्यावेळी राज्याची मान्यता मिळते. त्यावेळी ते कायदेशीर हक्कामध्ये रूपांतरित होतात. कायदेशीर हक्कांना राज्याद्वारा संरक्षण असते. कारण या हक्कामागे राज्याची दंडशक्ती असते. या हक्कांचे उल्लंघन झाले तर राज्याद्वारा शिक्षेची तरतूद केलेली असते. कायदेशीर हक्काचे नागरी हक्क व राजकीय हक्क असे उपप्रकार पडतात.

(अ) नागरी हक्क (Civil Rights) : नागरी हक्काचे जीवीताचा हक्क, व्यक्तीस्वातंत्र्याचा हक्क, मालमत्तेचा हक्क, समतेचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, काम करण्याचा हक्क, कौटुंबिक जीवनाचा हक्क, संघटना स्वातंत्र्याचा हक्क, विचारस्वातंत्र्याचा हक्क, शिक्षणाचा हक्क व करार करण्याचा हक्क असे उपप्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे :

१. जीवीताचा हक्क (Rights of Life) : नागरिकांच्या जीविताचे राज्यात आणि राज्याबाहेर संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्याकडे असते. हा हक्क नैसर्गिक स्वरूपाचा असल्यामुळे आदीम काळापासून या हक्काच्या संरक्षणाची जबाबदारी राज्याने स्वीकारलेली दिसते. व्यक्तीला या हक्कानुसार दुसऱ्याच्या जीविताला धोका पोहोचविणे गुन्हा आहे. तसाच गुन्हा स्वतःच्या जीविताला म्हणजे आत्महत्या करणे हा गुन्हा आहे. एखाद्याच्या खुनाला जबाबदार असलेल्या खुनी व्यक्तीला फाशीच्या शिक्षेएवजी त्याचे मतपरिवर्तन करण्यावर भर देताना दिसून येते.

२. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Personal Freedom) : व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर राज्याचा विकास अवलंबून असतो. त्यामुळे व्यक्तीला स्वातंत्र्य व स्वातंत्र्याला पोषक वातावरण निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्यावर असते. म्हणजेच व्यक्ती विकासाला पोषक असे वातावरण निर्माण करून त्यांच्या विकासासाठी समान संधी निर्माण करून देण्याची जबाबदारी राज्याला करावी लागते. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यानंतर व्यक्तीचा विकास अवलंबून असतो. व्यक्तीच्या विकासावर राज्याचा विकास अवलंबून असतो. म्हणून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर कमीत कमी मर्यादा घालून व्यक्ती विकासातील अडथळे दूर करण्याचे कार्य राज्याला करावे लागते. योग्य कारणाशिवाय व्यक्तीला अटकही करता येत नाही. शांततेच्या काळात व्यक्तिस्वातंत्र्यावर मर्यादा असत नाहीत. परंतु सार्वजनिक हीत म्हणजेच आणीबाणीच्या काळात व्यक्तिस्वातंत्र्यावर मर्यादा असल्या पाहिजेत याचे समर्थन भारतीय संविधानाद्वारे केले गेले आहे.

३. मालमत्तेचा हक्क (Right to Property) : व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी मालमत्तेच्या हक्काची आवश्यकता आहे. व्यक्तीला आपल्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी संपत्ती, मालमत्ता व साधने यांची आवश्यकता असते. यासाठीच संपत्ती मिळविणे व त्याचा उपभोग घेण्याचा अधिकतर व्यक्तीला राज्याने दिला आहे. अशी परिस्थिती निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्यावर असते. कारण त्या मिळकतीतून व्यक्ती गरजांची पूर्तता करते व आपला विकास साधते. व्यक्तीचा विकास पर्यायाने राज्याचा विकास साधला जातो. व्यक्तीला संपत्तीची जमवाजमव त्याचबरोबर त्या संपत्तीची विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार असला तरी सार्वजनिक हितासाठी राज्य मालमत्तेच्या हक्कावर मर्यादा घालू शकते.

या हक्काबाबत कार्ल मार्क्स या विचारवंताची भूमिका विरोधी होती. त्यांच्या मते या अधिकाराच्या अवलंबामुळे समाजात गरीब व श्रीमंत असे दोन वर्ग निर्माण होतील. आर्थिक विषमतेमुळे वर्गसंघर्ष होऊन आराजक परिस्थिती निर्माण होईल तेव्हा आर्थिक समता निर्माण होऊन राज्याचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी व्यक्तीच्या मालमत्तेच्या अधिकारावर काही प्रमाणात मर्यादा घालणे आवश्यक ठरते.

४. समतेचा हक्क (Right to Equality) : देशातील सर्व नागरिकांना जात, धर्म, लिंग, वर्ण, भाषा व जन्म ठिकाण या आधारावर भेद न करता सर्वांना समानतेने कायद्यापुढे मानणे म्हणजे सभ्यतेच्या हक्काचा अवलंब होय. सर्व जातीधर्मातील तळागाळापासून वरिष्ठ जातीतील लोकांना त्याचबरोबर व्यवस्थेतील साधा कर्मचारी ते वरिष्ठ अधिकारी अशा सर्वांना कायद्यापुढे समान मानले जाते. समतेच्या हक्काशिवाय व्यवस्थेतील राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात प्रगती होऊ शकत नाही. भारताचा विचार केला तर कलम १४ ते १८ दरम्यान समतेच्या हक्काची तरतूद दिसून येते. मागास जाती-जमाती व महिला यांच्यासाठी संविधानात केलेली आरक्षणाची तरतूद ही समतेच्या हक्काबाबत राज्याने घाटलेली मर्यादा आहे. असे असले तरी ही मर्यादा समतेच्या हक्काला बाधा आणू शकत नाही. अशी तरतूद करणे अपरिहार्य आहे.

५. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Religion) : देशातील नागरिकांना आपल्या धर्मानुसार आचार-विचार-प्रचार करता येईल असा धार्मिक स्वातंत्र्याचा सारांश आहे. भारताच्या बाबत विचार केला तर संविधानातील कलम २५ ते २८ यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्काची तरतूद करण्यात आली आहे. याबाबत अट अशी घालण्यात आली आहे की, धार्मिक स्वातंत्र्य उपभोगताना सार्वजनिक स्वास्थ्याला बाधा येणार नाही. असे असले तरी भारताने धर्मनिरपेक्ष पद्धतीचा स्वीकार केल्यामुळे काही प्रमाणात धार्मिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा आल्या आहेत. जसे की, धार्मिक स्वातंत्र्याच्या नावाखाली राजकारणात हस्तक्षेप करता येणार नाही.

५. काम करण्याचा हक्क (Right to Work) : प्रत्येक नागरिकाला काम करण्याचा हक्क असला पाहिजे. नागरिकांच्या गरजेनुसार व क्षमतेनुसार त्यांना रोजगार उपलब्ध करण्याची जबाबदारी सरकारची असते. असे रोजगाराच्या बाबत आदर्श विचार असला तरी व्यावहारिकदृष्ट्या राज्यासाठी जबाबदारी म्हणून हे अवघड काम आहे. कारण वाढती लोकसंख्या व वाढत्या सामाजिक समस्यांच्या पाश्वर्भूमीवर राज्याला ही जबाबदारी पेलणे अवघड आहे. अमेरिका व इंग्लंडसारख्या देशातही नागरिकांना कामाचा हक्क दिला नाही. एवढे मात्र खेरु की, विकसित राष्ट्र कामगारांच्या सोयी-सुविधेबाबत जागृत आहेत. भारताचा विचार केला तर नागरिकांना काम करण्याचा हक्क दिलेला नाही. कामगारांच्या सोयी-सुविधा व हितासाठी राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये तरतुद केली आहे.

७. कौटुंबिक जीवनाचा हक्क (Right to Family Life) : व्यक्तीपासून कुटुंब आणि कुटुंबापासून अखिल समाज तयार झाला आहे. त्यासाठी कुटुंबाच्या कल्याणामध्ये समाजाचे कल्याण सामावले आहे. कौटुंबिक जीवनाचा हक्क देणे म्हणजे कुटुंब कल्याणातून समाज कल्याण साधणे होय. म्हणून कौटुंबिक जीवनाच्या हक्काची मागणी समाजातन होत आहे. विवाह, वारसा हक्क, घटस्फोट, बालकांचे व वद्धांचे संगोपन

या विषयांचा समावेश कौटुंबिक जीवनाच्या हक्कामध्ये होतो. या विषयासंदर्भात राज्यसरकार कायदे करते आणि या कायद्याद्वारे वरील विषयासंदर्भात नागरिकांना काही अंशी मर्यादा व सूट दिली जाते.

८. संघटना स्वातंत्र्याचा हक्क (Right of Association) : माणूस हा निसर्गत: समाजशील प्राणी आहे. पशू-प्राण्यासारखा जंगलात राहणाऱ्या माणूस प्राण्याने माणूस नावाचे संघटन तयार केले आणि आजपर्यंतचा विकास साधला. या पाश्वर्भूमीवर संघटना स्वातंत्र्याच्या हक्काचे समर्थन केले जाते. कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, शिक्षण संस्था, राजकारण, धर्मकारण, अशा संघटनांशी व्यक्तीचा संबंध येत असतो. अशा मानवी संबंधामुळे व्यक्ती विकास व समाज विकास झाल्याचा इतिहास आहे. अशा समाजहितासाठी उदयाला आलेल्या संस्था संघटना आपापल्या उद्दिष्टांपासून दूर जावून समाजात अस्थिरता निर्माण करण्यासही कारण ठरताना दिसतात. त्यासाठी सरकारचे संघटना स्वातंत्र्याच्या हक्कांवर नियंत्रण असले पाहिजे याचेही समाजातून समर्थन होताना दिसते.

९. विचार स्वातंत्र्याचा हक्क (Freedom of Thought) : विचार स्वातंत्र्य व त्याचे प्रकटीकरण हे व्यक्तीच्या विकासाच्या पाया आहे. मिल्टन, मिल, लॉक व लास्की यासारख्या विचारवंतानी या हक्काचे जोरदार समर्थन केले आहे. संपूर्ण समाजाचा विरोध झाला तरी या हक्काची संधी राज्याने उपलब्ध करून दिली पाहिजे. प्राचीन काळात या हक्काला प्राधान्य दिले होते. म्हणून प्राचीन काळात विकास झाल्याचे दिसून येते. मध्ययुगीन काळात विचार व प्रकटीकरणाचे स्वातंत्र्य राजा व धर्मगुरुच्या मर्जीवर अवलंबून होते म्हणून या काळात अंधकारायुग म्हणून ओळखतात. आधुनिक काळात या हक्काला पोषक वातावरण होते म्हणून हा काळ विकासाच्या बाबतीत सरस ठरला. या पार्श्वभूमीवर विचार स्वातंत्र्य व त्याचे प्रकटीकरण याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

१०. शिक्षणाचा हक्क (Right of Education) : शिक्षणाचे महत्त्व प्राचीन काळापासून आहे. त्याचे आत्मंतिक महत्त्व ओळखून प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाची संधी मिळाली पाहिजे ही जबाबदारी आज राज्याने स्वीकारली आहे. शिक्षणाने व्यक्तीला मूल्य कळतात, हक्क व कर्तव्याची जाणीव होते. प्रतिनिधी निवडण्याची दृष्टी येते. यासाठी कसलाही भेदभाव न करता राज्याने सर्वांना समान पद्धतीने शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. वरील प्रकारचे उद्दिष्ट ठेवणाऱ्या शिक्षण संस्था स्थापन झाल्या पाहिजेत. त्या शिक्षण संस्थानी उद्दिष्टांपासून दूर जावू नये म्हणून त्यावर सरकारचे नियंत्रण असले पाहिजे.

११. करार करण्याचा हक्क (Right of Contract) : करार हा सामाजिक संस्था व संघटनांचा कणाअसतो. केलेला करार त्या संस्था व संघटनावर बंधनकारक असतो कारण यावरच संस्था व संघटनांचा विकास अवलंबून असतो. त्यामुळे करार करण्याचा हक्क वैधानिक आहे. करार करीत असताना मानसिक व आर्थिक शोषण, माणसांचा क्रयविक्रय, अनैतिक, अन्यायकारकता असा गैरवापर होऊ नये यासाठी कराराची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होते की नाही हे पाहण्याचे कार्य शासनाला करावे लागते.

(ब) राजकीय हक्क

राजकीय हक्कांचा वापर लोकशाही शासनव्यवस्थेत चांगल्या प्रकारे होताना दिसून येतो. एवढेच नव्हे तर

लोकशाहीच्या यशाचा महत्त्वपूर्ण आधार म्हणून राजकीय हक्कांना ओळखले जाते. लोकशाहीतून राजकीय हक्कांना वगळल्यास लोकशाही पद्धतीच नष्ट होते. लोकशाहीचे दुसरे नाव म्हणजे लोकांचा राजकीय सहभाग होय. ज्यावेळी लोक राजकारणात वेगवेगळ्या पद्धतीने सहभाग घेतात. त्यासाठी त्यांना राजकीय हक्क देणे क्रमप्राप्त ठरते. मतदानाचा हक्क, पदे स्वीकारण्याचा हक्क, विरोध करण्याचा हक्क, अर्ज करण्याचा हक्क असे हक्कांचे वितरण नागरिकांना केले जाते.

१. मतदानाचा अधिकार (Right to Vote) : भारताचा विचार केला तर मतदानाचा हक्क आत्यंतिक महत्त्वाचा मानला जातो. लोकप्रतिनिधींना निवडताना प्रौढमताधिकार पद्धतीचा अवलंब केला जातो. या पद्धतीने निवडलेल्या प्रतिनिधीकडून भारताचा कारभार चालतो. जनतेने मतदानपद्धतीने प्रतिनिधी निवडले असल्यामुळे ते जनतेला जबाबदार असतात. भारताचा विचार केला तर वय, शिक्षण, संपत्ती, लिंग यांच्या आधारावर मतदानाचा अधिकार दिला जात असे. आज फक्त वयाचा विचार करून १८ वर्षे पूर्ण असणाऱ्या भारतीय नागरिकांना मतदानाचा हक्क दिला जातो. तरीपण वेडे, दिवाळखोर, गुन्हेगार, परकीय, अल्पवर्यीन यांना मतदानाचा हक्क नाकारण्यात आला आहे.

२. निवडणूक लढविण्याचा हक्क (Right to Contest Election) : प्रत्येक देशांच्या राज्यघटनेत वेगवेगळ्या अटी घालून निवडणूक लढविण्यास परवानगी दिल्याच्या तरतुदी आढळून येतात. याचा उद्देश एवढाच की, सुजाण, आदर्श, जागृत असा लोकप्रतिनिधी लोकांना मिळाला पाहिजे. ज्यामुळे नागरिकांच्या पर्यायाने व्यवस्थेचा विकास साधेल. या अटीशिवाय उर्वरीत गोष्टी मतदार पाहतील आणि सुजाण, आदर्श, सुसंस्कृत व सुशिक्षित व्यक्ती प्रतिनिधी म्हणून निवडतील यासाठी मतदारांनी अटी घातल्याच्या तरतुदी प्रत्येक देशाच्या संविधानात केल्याच्या दिसून येतात.

३. सार्वजनिक अधिकार पद प्राप्तीचा हक्क (Right to Hold Public Office) : भारताचा विचार केला तर देशाचा राष्ट्रपती ते प्रशासकीय अधिकारी अशी राजकीय पदे प्राप्त करण्याचा हक्क नागरिकांना देण्यात येतो. ही पदे प्राप्त करताना अथवा वितरित करताना धर्म, जात, लिंग या आधारावर भेदभाव केला जात नाही. अशी पदे प्राप्त करण्यासाठी निवडणूक लढवावी लागते तर प्रशासकीय अधिकारी पदी निवडीसाठी परीक्षा उत्तीर्ण होणे बंधनकारक असते. प्रशासकीय पदी निवडीसाठी शिक्षण, वय, अनुभव यासारख्या अटी घातल्या जातात.

४. अर्ज करण्याचा हक्क (Right to Petition) : प्रत्येक नागरिकांना शासकीय अधिकारी व पदाधिकारी यांच्याकडे तक्रार करण्याचा अधिकार आहे. अशा तक्रारी व समस्या सोडविण्यासाठी नागरिकांकडून रितसर अर्ज केला जातो. म्हणजेच एकूण व्यवस्थेबाबत आपणाला आपले मत या अर्जाच्या माध्यमातून अधिकारी व पदाधिकाऱ्यांपुढे मांडता येते. कायदेमंडळातील कामकाज काळात अशा तक्रारी व समस्यांबाबत चर्चा करण्यासाठी विशिष्ट वेळ ठरविला जातो. यावेळी संबंधित खात्याचे मंत्री त्या प्रश्नांची उत्तरे देतात. या अधिकारामुळे शासकीय अधिकारी व पदाधिकारी लोकाभिमुख बनतात.

५. शासनावर टीका करण्याचा हक्क (Right to Criticise Government) : निवडून आलेल्या प्रतिनिधींनी हुकूमशाही पद्धतीने वागू नये. त्या प्रतिनिधींवर जनतेचा अंकुश रहावा म्हणून वृत्तपत्रे, मोर्चे, आंदोलने, घेराओ सभा या माध्यमाद्वारे जनता प्रतिनिधींना धारेवर धरू शकते असे करण्याचे कारण सार्वजनिक हीत व वैयक्तिक हीत असे शकते. लोकांच्या सरकारवरील टीका करण्याच्या अधिकारामुळे सजग राहते अशी टीका करताना वास्तविकता व नितीमत्तेचा आधार असावा ज्यामुळे समाजहीत साधले जाईल. चारित्र्य हनन, समाज घातक अशा साहित्यावर शासन मर्यादा घालू शकते. देशातील आणीबाणी प्रसंगी लोकांच्या या अधिकार शासन मर्यादा घालू शकते.

४. विरोध करण्याचा हक्क (Right to Resist) : शासनाच्या जुलमी व अन्यायी वृत्तीला व कायद्याला विरोध करण्यासाठी नागरिकांना प्रतिकार करण्याचा अधिकार दिला आहे. नागरिक या हक्कांचा वापर, भाषण, आंदोलन, घेराओ, बंद, मोर्चे या माध्यमातून करतात. या हक्काचे स्वरूप मर्यादित स्वरूपाचे असते. कारण राज्याची शांतता व सुव्यवस्था बिघडू नये म्हणून शासन नागरिकांच्या प्रतिकार करण्याच्या हक्कावर मर्यादा घालू शकते.

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

पृष्ठील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

१. हक्कांच्या सुरक्षेसाठी भारतीय संविधानात व्यवस्था केली आहे. ( )

२. व्यक्ती आणि समाज यांच्या विकासाची जबाबदारी राज्यसंस्थेवर असते. ( )

३. नैतिक हक्क मूल्यांवर आधारीत नसतात. ( )

४. माणूस हा निसर्गतः समाजशील प्राणी नाही. ( )

५. लोकशाहीत राजकीय हक्कांना महत्त्व नाही. ( )

४.२.२ स्वातंत्र्य (Liberty)

प्रस्तावना (Introduction)

व्यक्तीला स्वातंत्र्य दिले तर व्यक्तीचा विकास होतो. व्यक्तीचा विकास झाला तर समाजाचा पर्यायाने राज्याचा विकास होतो. म्हणून स्वातंत्र्य या संकल्पनेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. प्रत्येक व्यक्तीला नैसर्गिकदृष्ट्या आचार-विचार व उच्चाराच्या स्वातंत्र्याची अपेक्षा असते. स्वातंत्र्याबाबत बंधनाचा अभाव म्हणजे स्वातंत्र्य ही गैरसमजूत आहे. असे स्वातंत्र्य मानवी समाजाला व्यक्तीला देणे म्हणजे अराजकतेला आमंत्रण असेल, बंधनाचा अभाव असे स्वातंत्र्य पशु-प्राणी यांच्यासाठी जंगलामध्ये असते. वस्तुस्थितीचा विचार केला तर मानवी समाजात कोणत्याही व्यक्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य दिले जात नाही. समाज म्हटले की काही अंशी बंधने आलीच. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर राज्याचे बंधन असते. त्याचबोरबर समाजाचेही बंधन त्या व्यक्तीवर असतात. याशिवाय प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचा आचार व विचारावर नियंत्रण ठेवावेच लागते. व्यक्तीला स्वतःचा

विकास करण्यासाठी जशी स्वातंत्र्याची गरज असते. तसे दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा येतील असे स्वातंत्र्यावर बंधने घालणे अपेक्षित असते. अशी बंधने सकारात्मक बंधने म्हणून ओळखली जातात. थोडक्यात, व्यक्तिविकास व समाज विकासासाठी जसे व्यक्तीस्वातंत्र्य आवश्यक आहे तसे स्वातंत्र्यावर बंधने ही आवश्यक आहेत.

स्वातंत्र्याचा अर्थ (Meaning of Liberty)

स्वातंत्र्य हा शब्द Liberty या शब्दाचे भाषांतर आहे. Liberty हा शब्द Liber या लॅटिन शब्दापासून तयार झाला आहे. याचा अर्थ ‘बंधनाचा अभाव’ किंवा ‘स्वतंत्र’ असा होतो. स्वातंत्र्याच्या या अर्थाचे समर्थन थॉमस हॉब्स यांनी केले आहे. परंतु हॉब्जच्या मते मान्य असलेल्या स्वातंत्र्याच्या परिणामातून अराजकता निर्माण होण्याचा धोका संभवतो. या बाबतत जे. एस. मिलने नकारात्मक स्वातंत्र्य मान्य करून व्यक्तीच्या वैयक्तिक संबंधीत कृती बाबत संपूर्ण स्वातंत्र्य मान्य केले आहे. ज्यावेळी आपल्या आचार, विचाराचा संबंध दुसऱ्याच्या कृतीशी संबंधित येतो त्यावेळी स्वातंत्र्यावर बंधन आली पाहिजेत.

स्वातंत्र्य या शब्दाला Liberty आणि freedom असे दोन शब्द वापरलेले दिसून येतात. परंतु व्यावहारिक वापरताना दोन्ही शब्दाचा वापर भिन्न अर्थने केला जातो. व्यक्तीचे राजकीय स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य या अर्थने Liberty हा शब्द वापरला जातो. तर राज्याचे स्वातंत्र्य या अर्थने freedom हा शब्द वापरला जातो.

स्वातंत्र्याची व्याख्या (Definition of Liberty)

१. व्यक्तीला स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे आचरण करण्याचे सामर्थ्य म्हणजे स्वातंत्र्य होय. व्यक्तीच्या विकासासाठी तशा प्रकारचे वातावरण निर्माण करून देणे हे स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट असते. - माँटेस्क्यू
  २. संपूर्ण बंधनाचा अभाव असणे म्हणजे स्वातंत्र्य नसून अनुचित बंधनाएवजी योग्य बंधनाची व्यवस्था म्हणजे स्वातंत्र्य होय - मँकेनी.
  ३. व्यक्तीला आपल्या मतांना अनुसरून वागण्याची संधी देणे. परंतु तिच्या वागण्याचा इतरांच्या व्यवहारावर परिणाम होणार नाही अशी बंधने लादणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. - हर्बर्ट स्पेन्सर
  ४. ज्यामुळे इतर समस्यांशिवाय व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचे प्रकटीकरण करता येते म्हणजे स्वातंत्र्य होय. - जी. डी. एच. कोल

सर्वसाधारणपणे वरील व्याख्यांमध्ये सकारात्मक किंवा नकारात्मक अशा दोन प्रकारच्या स्वातंत्र्याचे समर्थन दिसून येते. नकारात्मक स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्ती व्यवहार करीत असताना तिच्या कृतीवर कसलेच बंधन नसणे म्हणजेच संपूर्णपणे बंधनाचा अभाव म्हणजे नकारात्मक स्वातंत्र्य होय. याउलट व्यक्तीविकासासाठी आवश्यक असलेल्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असताना व्यक्ती हिताच्या दृष्टीने, विकासाच्या दृष्टीने बंधने लादणे आवश्यक ठरते यास सकारात्मक स्वातंत्र्य म्हटले जाते.

स्वातंत्र्याचे प्रकार

स्वातंत्र्य या संकल्पनेचे प्रकटीकरण विविध स्वरूपात होत असते. त्याला अनुसरून स्वातंत्र्य संकल्पनेचे नैसर्गिक स्वातंत्र्य, नागरी स्वातंत्र्य, राजकीय स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हे प्रकार पडतात.

१. नैसर्गिक स्वातंत्र्य (Natural Liberty) : आदीम अवस्थेत माणूस जंगलात इतर पशु-प्राण्यांप्रमाणे जीवन जगत होता. त्यावेळी माणूस नैसर्गिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत होता. अशा मानवी अवस्थेला हॉब्ज, लॉक व रसो या विचारवंतानी निसर्गावस्था असे म्हटले आहे. त्या प्रारंभिक निसर्गावस्थेत माणूस स्वतंत्र, बंधनमुक्त, स्वेच्छेनुसार जीवन जगत होता. त्याच्यावर कोणाचेही कसलेही बंधन नव्हते. लॉकच्या मते हा मानवी सुखाचा काळ होता. परंतु नियमांची व्याख्या त्यांना करता येत नव्हती. त्यासाठी राज्याची निर्मिती झाली व व्यक्तीवर राज्याद्वारा बंधने आली. हॉब्जच्या मते नैसर्गिक अवस्थेतील बंधनाच्या अभावामुळे अराजकता माजली व जीवन संघर्षमय पशुप्रमाणे झाले. अशावेळी समजदार लोक एकत्र आले आणि आपापसात करार करून राज्याची निर्मिती झाली व राज्याकडून व्यक्तीविकासासाठी, समाजहितासाठी व्यक्तीवर काही बंधने लादण्यात आली.

२. नागरी स्वातंत्र्य (Civil Liberty) : जॉन, लॉक व रसोच्या मते नैसर्गिक अवस्थेनुसार समाज व राज्याची निर्मिती झाली व व्यक्ती त्याचा सदस्य बनली. समाज व राज्याचा सदस्य या नात्याने व्यक्तीला जे स्वातंत्र्य मिळते त्याला नागरी स्वातंत्र्य असे म्हणतात. नागरी स्वातंत्र्यामध्ये लेखन स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, संघटना स्थापण्याचे स्वातंत्र्य व व्यवसायाचे स्वातंत्र्य इ. स्वातंत्र्याचा समावेश होतो. अशा प्रकारचे स्वातंत्र्य व्यक्तीस राज्याकडून प्राप्त होते. सर्वांना समानतेने दिलेल्या नागरी स्वातंत्र्याचे रक्षणही राज्याकडूनच केले जाते. नागरी स्वातंत्र्याचा उपभोग घेताना राज्यघटनेद्वारा अपेक्षा एवढीच केली जाते की, इतरांच्या म्हणजे इतर व्यक्तींच्या अधिकाराचा विचार केला पाहिजे. थोडक्यात, नागरी स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे राज्याची जबाबदारी आहेतच. त्याशिवाय स्वतःही इतरांच्या अधिकारासाठी मर्यादा घालणे गरजेचे आहे. एका व्यक्तीकडून त्याच बरोबर सरकारद्वाराही व्यक्तीच्या नागरी स्वातंत्र्यावर आक्रमण होते. त्यावेळी नगरिकांना त्याबाबत न्याय मागण्याचा अधिकार दिलेला असेल तरच त्या नागरी स्वातंत्र्याचे महत्त्व आहे. त्या अनुषंगानेच भारतात मुलभूत अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. सार्वजनिक हितार्थ राज्याद्वारा नागरी स्वातंत्र्यावर मर्यादा घातल्या जातात.

नागरी स्वातंत्र्य लोकशाही राज्यात जापेसले जाते तर हुकूमशाही राज्यात त्याचा संकोच केला जातो.

३. राजकीय स्वातंत्र्य (Political Liberty) : मतदानाचा अधिकार, निवडणूक लढविण्याचा अधिकार, सार्वजनिक पदे स्वीकारण्याचा अधिकार, शासनावर टीका करण्याचा अधिकार इ. अधिकारांचा समावेश राजकीय स्वातंत्र्यामध्ये होतो. अशा राजकीय स्वातंत्र्याची जोपासना लोकशाही राज्यात चांगल्या प्रकारे होते तर सर्वकष राज्यात त्याचा संकोच केला जातो. असे राजकीय स्वातंत्र्य लोकशाही राज्यात शिक्षण प्रसार, राजकीय पक्षाचे कार्य आणि वृत्तपत्रांचे कार्य या माध्यमातून प्रकट होत असते.

राजकीय स्वातंत्र्यामुळे योग्य पद्धतीने लोकप्रतिनिधीची निवड होते. त्याचबरोबर निवडलेले प्रतिनिधीही लोकांप्रती जबाबदार राहतात. कारण लोकांना शासनावर टीका करण्याचा अधिकार याच स्वातंत्र्यामुळे मिळतो. राजकीय स्वातंत्र्यामुळे राजकारभारातील प्रवेशद्वार सर्वांसाठी खुले होते. समाजातील आदर्श, गुणी व्यक्तींच्या कृती-कार्याला चालना मिळते. यामुळे आज प्रत्येक व्यक्तीचा विविध माध्यमातून राजकारणात सहभाग दिसून येतो. प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या तरी एक पक्षाची सदस्य असताना दिसून येते. त्यामुळेच प्रत्येक व्यक्ती प्रत्येक पक्षाच्या हालचाली, आश्वासने, कार्यकृतीवर प्रसार माध्यमांना सोबतीला घेऊन लक्ष ठेवून आहेत. राजकीय स्वातंत्र्याचा चांगलाप्रभाव व परिणाम पडण्यासाठी शिक्षणप्रसर महत्त्वाचे आहे. शिक्षणामुळे लोकांना आपल्या हक्कांबद्दल जाणीव व जागृती होते. त्यामुळे योग्य प्रतिनिधीला मतदान होऊन कार्यकुशल प्रतिनिधी निवडले जातात. सुशिक्षित लोकच राजकीय स्वातंत्र्याचा चांगला उपभोग घेऊ शकतात. त्याचबरोबर शिकलेले लोकच सरकार व राजकीय पक्षांच्या चुकांवर आवाज उठवू शकतात. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्याच्या चांगल्या परिणामासाठी शिक्षणाचा प्रसार महत्त्वाचा आहे.

४. आर्थिक स्वातंत्र्य (Economic Liberty) : व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे. आर्थिक स्वातंत्र्याशिवाय इतर स्वातंत्र्याला काहीही किंमत नाही. कारण या स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्ती जिवंत राहू शकत नाही. व्यक्ती जिवंतच राहिली नाही तर इतर स्वातंत्र्याचा ती कशी उपभोग घेणार? व्यक्तीच्या दैनंदिन मुलभूत गरजा भागाविण्यासाठी त्यांना त्यांच्या पात्रतेनुसार योग्य संधी व सुरक्षितता उपलब्ध करून देणे म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य होय. अशी परिस्थिती निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्याची असते. थोडक्यात, मालमत्ता मिळविणे, व्यवसाय करणे यासाठी व्यक्तीला अधिकार दिले जातात. असे करण्याने व्यक्तीच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या प्राथमिक गरजा पूर्ण होतात व व्यक्ती विकासाची वाट सुकर होते.

आर्थिक स्वातंत्र्यावेळी आर्थिक स्थैर्याची गरज महत्त्वाची असते. त्यामुळे आर्थिक समता स्थापन करणे गरजेचे असते. आर्थिक समतेशिवाय आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे ‘श्रीमंत हा श्रीमंतच होईल आणि गरीब हा गरीबच राहील’ असे उद्दिष्ट साधने होईल. असे उद्दिष्ट साधने म्हणजे आर्थिक अस्थैर्य निर्माण होणे होय. यासाठी सरकाराला आर्थिक समता प्रस्थापित करावी लागेल. दारिद्र्य निर्मूलन, मजुरांना न्याय, आर्थिक विषमता कमी करणे, बेकारी निवारण, उत्पन्नाची न्याय वाटणी, मजुरांचा व्यवस्थेत सहभाग इ. कार्ये शासनाला करावी लागतील. भारताचा विचार केला तर आर्थिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यासाठी आर्थिक समता स्थापन व्हावी म्हणून व्यावहारिक पातळीवर पंचवार्षिक योजना, रोजगार हमी योजना, वीस कलमी कार्यक्रम, कामगारांच्या हितार्थ केलेले विशेष कायदे असा कृतीकार्यक्रम विचारात घेता येईल.

५. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य (National Liberty) : राष्ट्रीय स्वातंत्र्य असेल तरच व्यक्तीच्या इतर स्वातंत्र्य व अधिकाराला महत्त्व आहे. स्वातंत्र्य असलेल्या राष्ट्रांमध्येच व्यक्तीला अधिकार व स्वातंत्र्य असते. ज्या ठिकाणी राष्ट्र पारंत्र्यात असते. त्या ठिकाणी व्यक्ती गुलाम असते. राज्य इतर कोणत्याही परकीय सत्तेच्या नियंत्रणाखाली अथवा वर्चस्वाखाली न संचलित होता, स्वतःच्या इच्छेने पद्धतीने संचलित होते. त्या राज्याला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य असते. असे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य असलेले राज्य आपले बहिर्गत व अंतर्गत समस्या स्वतःच्या बळावर सोडवित

असते. म्हणजेच स्वयंनिर्णयाचा अधिकार हाच राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा कणा आहे. आज प्रत्येक राज्याला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आहे. एवढेच नव्हे भविष्यात हे स्वातंत्र्य टिकून राहावे म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाकडून तसे प्रयत्न केले जात आहेत. भारताचा विचार केला तर ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाखाली असताना राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळाले व हे आजही टिकून आहे.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा संबंध भावनेशी आहे. राष्ट्र हे सार्वभौम, स्वतंत्र असेल तरच राष्ट्रवादी भावना प्रकट होते. त्यामुळे नागरिकांचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

पृढील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. हॉब्जच्या मते स्वातंत्र्य म्हणजे काय ?
  २. आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे काय ?
  ३. हुकूमशाही राज्यात व्यक्तिस्वातंत्र्याची स्थिती कशी असते ?
  ४. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य म्हणजे काय ?
  ५. हॉब्जच्या मते निसर्ग अवस्था कशी होती ?

४.२.३ समता (Equality)

प्रस्तावना

१७८९ साली फ्रेंच राज्यक्रांती आली. त्यावेळी ‘स्वातंत्र्य, समता व बंधुता’ या तीन तत्त्वांची घोषणा करण्यात आली. तेव्हापासून या तीन तत्त्वांची चर्चा सुरु झाली. त्या घोषणेत स्पष्टपणे म्हटले आहे की, ‘प्रत्येक व्यक्ती जन्मतःच स्वतंत्र असून तिला स्वातंत्र्याचा आणि समतेचा अधिकार असतो’ या घोषणेपासून म्हणजेच १८व्या शतकपासून समता ही संकल्पना राज्यशास्त्रात विशेषत्वाने अभ्यासली जाऊ लागली आहे. यानंतर भारतीय संविधानात समतेचा विशेषत्वाने पुरस्कार केल्याचे दिसून येते.

समता म्हणजे राजकीय, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात समानता याची असा दृष्टिकोन आहे. परंतु समता म्हणजे समानता, सारखेपणा असा वरवरचा संकुचित अर्थ व्यवहारात घेताना दिसून येते. तसे पाहिले तर समता ही प्रक्रिया आहे, एक उद्दिष्ट आहे. ती संपूर्णपणे प्रस्थापित होणे कठीण आहे. असे कठीण उद्दिष्टच मानवाने स्वीकारले आहे. नैसर्गिकदृष्ट्या संपूर्ण मानव जात, रंग, रूप, स्वभाव व मनभावना या बाबतीत विषम आहे. ही विषमता कधीच कमी होऊ शकत नाही आणि हे मानवाचे उद्दिष्टही नाही. अशा नैसर्गिक विषमतेबोरबरच मानवनिर्मित विषमता मानवी समाजात पसरली आहे. यातून मानवी समाज धोक्यात आला आहे. ही मानवनिर्मित विषमता कमी करणे मानवाचे उद्दिष्ट आहे. ही मानवनिर्मित विषमतेचे समतेमध्ये रूपांतरण होणे या अर्थाने येथे

समता अपेक्षित आहे. राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात मानवनिर्मित विषमता आढळून येते. वर्गभेद, जातीभेद, धर्मभेद, श्रीमंत-गरीब, वर्णभेद व लिंगभेद अशी मानवनिर्मित विषमतेची उदाहरणे सांगता येतील.

थोडक्यात, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात आढळून येत असलेली मानव निर्मिती विषमता नष्ट करून समता निर्माण करणे हे मानवी समाजाचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी सर्वांना समान वागणूक व सर्वांना समान संधी देणे म्हणजे समता होय. व्यक्ती व समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानव निर्मित विषमता नष्ट करणे व सर्वांना विकासाची समान संधी देणे म्हणजे समता होय.

समतेचा अर्थ (Meaning of Equality)

भारताचा विचार केला तर पूर्वी जन्म, जात, धर्म, वंश, भाषा, संपत्ती व वर्ण या आधारावर व्यक्तीला विशेष अधिकार दिले जात होते. त्यामुळे जातीभेद, लिंगभेद, वर्णभेद अशी विषमता वाढत गेली. समाजात जोपर्यंत व्यक्तीला विशेष अधिकार दिले जातील तोपर्यंत समता स्थापन होणार नाही. त्यासाठी व्यक्ती विशेष अधिकार या मूळावर घाव घालून ते नाकारले पाहिजेत. त्यावेळी समता प्रस्थापित होईल. समता एक प्रक्रिया आहे. याचा अर्थ असा की, समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला असे विशेष अधिकार दिले जाणार नाहीत ज्यामुळे ती व्यक्ती इतरांवर मात करून त्याला आपल्या नागरिकत्वाचे अधिकार नाकारील. विविध क्षेत्रातील विषमता नष्ट करून समता स्थापन करणे गरजेचे आहे. यासाठी कायद्यापुढे सर्व व्यक्ती समान असतील. कोणत्याही लाभ अथवा शिक्षा असेल त्यासाठी सर्वांना समान समजले जाईल. सर्वांना राज्यकारभारात सहभागी होताना समान संधी दिली जाईल. यासाठी सर्वांना विकासाची समान संधी उपलब्ध होईल. अशी परिस्थिती निर्माण करणे राज्याची जबाबदारी असते. उदा. व्यक्तीला राजकारणात सहभागी होण्याची समान संधी व परिस्थिती निर्माण केली तर सर्वांना राजकारणात सहभागी होता येईल.

थोडक्यात समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे अराजकतेचे लक्षण आहे. त्यासाठी समता महत्वाची आहे. अशा समतेसाठी मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे गरजेचे आहे.

समतेची व्याख्या (Definition of Equality)

१. कोणाही एका व्यक्तीला समाजात असे स्थान दिले जाणार नाही की ज्यामुळे व्यक्ती आपल्या शेजान्यावर मात करून त्याला आपले नागरिकत्वाचे अधिकार नाकारतील. – प्रा. लास्की

२. समता म्हणजे मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे होय.

समतेचे प्रकार (Kinds of Equality)

१. नागरी समता (Civil Equality) : कायद्यापुढे सगळ्यांना समान मानणे म्हणजेच नागरी समता होय. यालाच कायदेशीर समता या नावानेही ओळखले जाते. ज्या ठिकाणी जात, धर्म, वंश व लिंग या आधारावर भेदभाव न करता सगळ्यांसाठी एकच कायदा म्हणजे समान कायदा निर्माण केला जातो. तेथे नागरी समता आहे असे समजले जाते. लिंगभेद, जातीभेद, धर्मभेद अशी मानवनिर्मित विषमता नष्ट केल्यानंतरच नागरी समता

प्रस्थापित होऊ शकते. व्यवस्थेतील अराजकता कमी करून स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी नागरी समता महत्वाची असते.

२. राजकीय समता (Political Equality) : सध्या जगभर यशस्वी ठरलेल्या लोकशाही शासनपद्धतीचे अस्तित्व राजकीय समतेवर असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक नागरिकाला वेगवेगळ्या माध्यमातून राजकीय सहभागाची संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे राजकीय समता होय. ज्या ठिकाणी प्रत्येकाला राजकीय सहभाग घेता येईल अशी राज्याद्वारे स्थिती निर्माण केली जाते. तेथे राजकीय समता अस्तित्वात असते. राजकीय सहभागाची स्थिती निर्माण करणे म्हणजे मतदानाचा हक्क देणे. निवडणूक लढविण्याचा हक्क देणे, सार्वजनिक पदे स्विकारण्याचा हक्क, शासनावर टीका करण्याचा हक्क देणे म्हणजे राजकीय अधिकार उपभोगण्याची स्थिती निर्माण करणे होय. जातीभेद, धर्मभेद व लिंगभेद न करता सर्वांना राजकीय सहभागाची संधी राज्याद्वारे दिली जाते. १९व्या शतकापर्यंत धर्म, जात व लिंग यांचा विचार करून मतदानाचा व राजकीय सहभागाचा अधिकार होता. याला राजकीय समता म्हणता येणार नाही.

३. सामाजिक समता (Social Equality) : जात, धर्म, वंश व लिंग या आधारावर भेदभाव न करता सर्वांना विकासाची समान संधी राज्याद्वारे देणे म्हणजे सामाजिक समता होय. प्राचीन काळात सामाजिक समतेचे दाखले मिळतात. परंतु मध्ययुगीन काळात मानवनिर्मित विषमता वाढत गेली आणि सामाजिक समता नष्ट झाली. मध्ययुगामध्ये जात, धर्म व लिंग या आधारावर व्यक्तीला विशेषाधिकार दिले गेले आणि सामाजिक समता नष्ट झाली. परंतु आधुनिक काळात लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीला दिले जाणारे विशेषाधिकार मर्यादित केले आणि पुन्हा सामाजिक समता प्रस्थापित होत आहे. सामाजिक समता ही एक प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया आजही भारतातच नव्हे तर इंग्लंड व अमेरिकेतही चालू आहे. सामाजिक समतेबाबत जगामध्ये जागृतता दिसून येते. व्यक्तीच्या विकासाबरोबर राष्ट्रीय एकता व एकात्मतेसाठी सामाजिक समता प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे. मध्ययुगापासून भारतावर झालेल्या सान्या आणि त्या संघर्षातील भारताचा होत गेलेला पराभव आहे. ब्रिटिशांच्या विरुद्ध संघर्षातील विजय व भविष्यात चिरंतन टिकणारे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य याचे कारण ही सामाजिक समता हेच असणार आहे. कायद्याच्या भितीने प्रस्थापित होणाऱ्या समतेपेक्षा व्यक्तीमध्ये समतेची भावना निर्माण होणे गरजेचे आहे.

४. नैसर्गिक समता (Natural Equality) : प्रत्येक व्यक्ती नैसर्गिक दृष्ट्या रंग, रूप, स्वभाव व भावना या आधारावर भिन्न असते असे असले तरी निसर्गासाठी सगळ्या व्यक्ती समान असतात. ॲरिस्टॉटलने मात्र व्यक्तींचे बुद्धिजीवी, श्रमजिवी व शूर असे वर्ग पाडून नैसर्गिक विषमता मान्य केली. असे असले तरी भिन्न असलेल्या व्यक्ती निसर्गापुढे समान असतात. ॲरिस्टॉटलच्या बरोबरच जी.डी.एच. कोल यांच्या मते ही नैसर्गिकदृष्ट्या व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भेद असतो हे मान्य केलेले आहे. जॅन लॉकने मात्र भिन्नतेला विरोध करून नैसर्गिक समतेचा पुरस्कार केला आहे. त्याच्या मते मानवाकडून सामाजिक भेद पडले गेले व विषमता वाढत गेली. त्याच्या मते हे मानव निर्मित भेद कमी झाले की नैसर्गिक समता प्रस्थापित होईल जी मानवनिर्मित विषमतेपूर्वी अस्तित्वात होती.

५. आर्थिक समता (Economic Equality) : आपल्या मुलभूत गरजा भागविणे अवघड होते त्या ठिकाणी आर्थिक विषमता असते. ज्या ठिकाणी व्यक्तीच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी राज्याद्वारा योग्य परिस्थिती निर्माण केली जाते त्या ठिकाणी आर्थिक समता दिसून येते. आर्थिक समतेतून व्यक्तीच्या मुलभूत गरजांची व्यवस्था होणे गरजेचे असते. म्हणजेच व्यक्तीची भूक भागल्यानंतरच बाकीच्या समस्या महत्वाच्या आहेत. म्हणजेच आर्थिक समतेशिवाय इतर राजकीय व सामाजिक समतेला महत्व नाही. आर्थिक समतेच्या अभावातून विषमता वाढते. त्यामुळे समाजात वर्गीय अंतर वाढत जाऊन शोषण, सत्तेचे केंद्रिकरण या समस्या निर्माण होऊन अराजकता निर्माण होण्याची शक्यता असते. कार्ल मार्क्सने आर्थिक विषमतेला समाजाची महत्वाची समस्या मानले आहे. कार्ल मार्क्सच्या मते, आर्थिक समतेसाठी साम्यवादी समाज रचना हाच उपाय आहे. त्यांच्या मते, व्यक्तीच्या क्षमतेनुसार काम व गरजेनुसार वेतन दिले पाहिजे. थोडक्यात, समाजातील आर्थिक शोषणावर मर्यादा आण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मुलभूत गरजांची पूर्ता करता यावी अशी राज्याद्वारे परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे आर्थिक समता होय.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

पुढील प्रश्नांची एक-दोन वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. समता या मूल्याची चर्चा जगात कधीपासून सुरु झाली ?
२. मानव निर्मित विषमता म्हणजे काय ?
३. राजकीय समता म्हणजे काय ?
४. नागरी समता म्हणजे काय ?
५. राज्यात समता निर्माण करण्याची जबाबदारी कोणाची आहे ?

४.२.४ न्याय (Justice)

प्रस्तावना

‘न्याय’ एक सामाजिक मूल्य आहे. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या प्रमाणेच ‘न्याय’ एक महत्वाचे मूल्य आहे. प्राचीन काळापासून ‘न्याय’ या मूल्याचे महत्व मानले गेले आहे. आधुनिक काळात बदलत्या सामाजिक स्थितीमध्ये मानवी संबंध अत्यंत गुंतागुंतीचे झाल्याचे दिसून येते. अशा मानवी संबंधाची योग्य व्यवस्था करण्यासाठी ‘न्याय’ तत्त्व गरजेचे असते. व्यक्तीद्वारे स्वतःच्या विकासासाठी राज्याकडे ज्या मागण्या केल्या जातात त्या मागण्यांना हक्काचे रूप देण्यासाठी न्याय तत्त्व राज्याला मार्गदर्शन करते. आजच्या काळातील गुंतागुंतीच्या सामाजिक संबंधामध्ये हक्कांची वाटणी कोणत्या हेतूने करावी या संबंधीची तत्वे कोणती असावीत या विषयी राज्याला मार्गदर्शन करण्याचे कार्य न्याय हे तत्व करीत असते. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांप्रमाणेच न्याय एक तत्व असले तरी या तीन मूल्यांमध्ये मेळ घालण्याचे काम न्याय हे तत्व करीत असते. व्यक्तीची स्वतंत्रता, समानता याबरोबरच व्यक्तीची सुरक्षितता या गोष्टीचा विचार न्यायाबाबत केला जातो.

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. जाती, धर्म, भाषा व प्रदेश अशी भिन्नता येथे दिसून येते. अशा भिन्नतेमध्ये व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये भेद झाला नाही पाहिजे याला सामाजिक न्याय म्हणतात. यावरून न्यायाचे महत्त्व समजून येते.

न्यायाचा अर्थ (Meaning of Justice)

न्याय हे तत्त्व सापेक्ष म्हणजेच गतिमान व बदलणारे असल्यामुळे त्याच्या व्याख्येबाबत एकमत आढळून येत नाही. न्याय म्हणजे आदर्श तत्त्वांचा मेळ घालणे होय. आदर्श तत्त्व ही काळानुसार व परिस्थितीनुसार बदलत असतात. त्यामुळे न्यायाची संकल्पनाही बदलत जाते. विशिष्ट काळात व्यक्तीस्वातंत्र्याचे समर्थन करणाऱ्यांना वाटत होते की स्वातंत्र्यावर कसलेही बंधन नसणे म्हणजे न्याय होय. समतेचे समर्थन करणाऱ्यांना समानता प्रस्थापित होण्यात न्याय दडला आहे असे वाटते. समाजातील परंपरांचे समर्थन करणाऱ्यांना आजही वाटते की, पारंपारिक मूल्यांचा अवलंब करण्यानेच न्याय स्थिती टिकून राहील. नैतिकतेच्या दृष्टिकोनातून न्यायाकडे पाहिले तर नैतिक न्यायाचे प्रकटीकरण होते. तर कायद्याच्या दृष्टिकोनातून कायदेशीर न्यायाचे प्रकटीकरण होते. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दृष्टिकोनातूनही न्यायाच्या संदर्भात भिन्न मते दिसून येतात. यावरून असे वाटते की, न्यायाची संकल्पना संदिग्ध आहे. समाजातील आदर्श आणि मानवाचे संबंध यांचा मेळ घालण्यासाठी न्याय हे तत्त्व महत्त्वाचे मानले जाते.

‘न्याय’ या शब्दाला इंग्रजीत Justice असे म्हटले जाते. हा शब्द Jus या लॅटीन शब्दापासून तयार झाला आहे. या शब्दाचा अर्थ समन्वय साधणे असा होतो. म्हणजेच समाजातील आदर्श मूल्य व मानवी संबंध यांच्यात ‘समन्वय साधणे’ म्हणजे न्याय होय. मराठी भाषेतील ‘न्याय’ हा शब्द ‘नी-नय’ या संस्कृत धातूपासून निर्माण झाला आहे. याचा अर्थ विषयाकडे नेणे असा होतो. ते विषय न्यायसूत्रात दिले आहेत ज्यांची संख्या १६ एवढी आहे. म्हणजे या विषयाकडे घेऊन जाणे म्हणजे न्याय होय. न्याय समजून घेतल्यानंतर त्याची काही वैशिष्ट्ये न्यायाबाबत स्पष्ट होतात. ती वैशिष्ट्ये समजून घेतल्यानंतरही न्याय संकल्पना समजून येते. ती वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे –

१. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या सामाजिक मूल्यांप्रमाणेच न्याय एक आदर्श मूल्य आहे.
२. सामाजिक आदर्श व गुंतागुंतीचे मानवी संबंध यांच्यात मेळ घालण्यासाठी न्याय हे तत्त्व आवश्यक आहे.
३. विचार व परिस्थितीनुसार न्याय ही बदलणारी संकल्पना आहे.
४. नैतिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास न्यायाला नैतिकतेचे अधिष्ठान असते.
५. आर्थिक, सामाजिक व राजकीय हे न्यायाचे तीन प्रकार पडतात.
६. समता व न्याय या दोन भिन्न संकल्पना परस्परांशी निगडित असतात.
७. न्याय व कायदा या संकल्पना परस्परांशी पूरक असतात.

न्यायाचे प्रकार (Types of Justice)

१. राजकीय न्याय (Political Justice) : राजकीय स्वातंत्र्य व राजकीय समतेच्या दृष्टिकोनातून जेव्हा न्यायाचा विचार केला जातो तेव्हा त्यास राजकीय न्याय असे म्हटले जाते. प्रौढ मतदानाचा अधिकार, सार्वजनिक पद प्राप्त करण्याचा अधिकार, भाषणाचा अधिकार, कायद्याचे संरक्षण मिळविण्याचा अधिकार या अधिकारांना राजकीय स्वातंत्र्य म्हटले जाते. असे राजकीय स्वातंत्र्य उपभोगता यावे अशी राज्याद्वारे परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे राजकीय न्याय होय. राज्याद्वारे राजकीय स्वातंत्र्याबोरोबर त्या स्वातंत्र्याला संरक्षण मिळणे गरजेचे असते. त्यासाठी राजकीय स्वातंत्र्य व त्याच्या संरक्षणासाठी घटनेत तरतूद करणे गरजेचे असते. व्यक्तीचा विकास, व्यक्तीच्या विकासातातून समाजाचा विकास, पर्यायाने राष्ट्राचा विकास ही राजकीय न्यायामागची धारणा आहे. याला अनुसरूनच भारतीय संविधानात मुलभूत अधिकारांचा समावेश केला आहे. एवढेचे नव्हे तर या अधिकारांना संरक्षण मिळावे म्हणून घटनात्मक उपाययोजनेची तरतूद संविधानात केली आहे.

राजकीय सहभागाचा विचार केला तर माणसा-माणसांत क्षमता, बुद्धिमत्ता व मानसिकता या आधारावर भेद दिसून येतो. या बाबतीत खुले स्वातंत्र्य दिले तर क्षमतावान, बुद्धिवान लोकच याची फळे चाखतील व कमी क्षमतेचा गळून पडेल. ही परिस्थिती सामाजिक विषमदता वाढीस पोषक ठरू शकते. त्यामुळे भिन्न कुवटीच्या व्यक्तींना जास्तीत जास्त संधी देऊन समान लाभ घेता येईल अशी परिस्थिती राज्याने निर्माण करणे गरजेचे असते. यामुळे सामान्यांना राजकीय न्याय प्राप्त होऊ शकतो. लोकशाही व्यवस्थेत सर्वांना लाभ घेता यावा म्हणून समान राजकीय अधिकार दिले जातात. परंतु व्यक्तीच्या कुवटीची भिन्नता असल्यामुळे समान लाभाची संधी देऊनही त्याचा लाभ सर्वांना समान होत नाही. त्यासाठी उपाययोजना म्हणून आरक्षणाची व्यवस्था केल्याचे दिसून येते. त्यामुळे राजकीय न्याय साधण्यासाठी सूलभता येते.

२. आर्थिक न्याय (Economic Justice) : राज्याद्वारे समाजात आर्थिक अधिकारांचे वितरण केले जाते. त्याचबरोबर समाजात आर्थिक समता स्थापण्याचा प्रयत्न केला जातो. राज्याद्वारे अशी परिस्थिती निर्माण केल्यामुळे व्यक्तीला आपल्या मुलभूत गरजा पूर्ण करणे सुलभ होते यालाच आर्थिक न्याय असे म्हणतात.

भारताचा विचार केला तर भारतीय संविधानात व्यक्तीच्या आर्थिक विषमता, बेकारी, आर्थिक केंद्रीकरणाया आर्थिक न्यायातील विरोधी बाजूंवर मर्यादा आल्या आहेत. कोणताही भेदभाव न करता व्यक्तीला आर्थिक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. त्याचबरोबर राज्यातील उपलब्ध साधनांचे योग्य वाटप होऊन प्रत्येक व्यक्तीला आर्थिक विकास साधता आला पाहिजे अशी आर्थिक न्यायाची धारणा आहे. यानुसार भारतात संविधानिक तरतूद केली असली तरी व्यावहारिक पातळीवर आर्थिक विषमता, बेकारी, आर्थिक केंद्रिकरण असे चिन्ह दिसून येते. असे असणे म्हणजे आर्थिक न्यायाचा अभाव आहे असे मान्य करावे लागते. थोडक्यात, भारतीय संविधानात आर्थिक न्यायासाठी तरतुदी केल्याचे दिसून येते. परंतु व्यावहारिक स्थिती मात्र भिन्न असल्याचे दिसून येते.

आर्थिक अधिकाराद्वारे व्यक्ती व्यवसायाचे क्षेत्र निवडू शकते. या अधिकारामुळे एखादे सेवापद व्यक्ती मिळवू शकते. अशा आर्थिक अधिकारामुळे व्यक्ती आपल्या गरजांची पूरता करते. पणे व्यक्तीला प्रतिष्ठा

प्राप्त होते. म्हणजेच आर्थिक न्याय हा मूळ आहे. आर्थिक न्यायाच्या स्थापनेनंतर राजकीय व सामाजिक न्यायाला महत्त्व आहे. कार्ल मार्क्ससारख्या विचारवंताच्या मते, आजपर्यंतचे सामाजिक बदल, जागतिक युद्ध यांचे मूळ हे आर्थिक अन्यायामध्ये आहे. या पार्श्वभूमीवर आर्थिक न्यायाची गरज व महत्त्व समजून येते. कार्ल मार्क्स पुढे म्हणतो, इतिहासात सत्तेचा वापर करून श्रीमंत हा श्रीमंत होत गेला आणि गरीब हा गरीब होत गेला. याचे कारण साधनांचे असमान वितरण हेच आहे. यातून वर्गीय अंतर वाढत गेले व वर्गीय भेद निर्माण झाला. याचा शेवट हा असंतोषातून संघर्षात होतो. ज्यामुळे व्यवस्था शेवटाला जाते म्हणून कार्ल मार्क्स अधिक न्यायासाठी राज्यविहीन समाजाची अपेक्षा करतो.

(क) सामाजिक न्याय (Social Justics)

भारताचा विचार केला तर येथील समाजव्यवस्था शिडीसारखी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येथील समाजव्यवस्थेला म्हणजेच जातिव्यवस्थेला उतरंडीची उपमा दिली आहे. उतरंडीतील मडके खालीपासून वरपर्यंत लहान होत जाते. तसेच जातीव्यवस्थेतही वरिष्ठ स्तरावरील जात आकाराने लहान तर अधिकाराने मोठी होत जाते. कनिष्ठ स्तराला अधिकार दिलेले नसतात. या समाजव्यवस्थेमुळे वरिष्ठ-कनिष्ठ, उच्च-नीच, श्रीमंत-गरीब, स्त्री-पुरुष असे वर्गीय भेद निर्माण झाला आहे. अशा वर्गीय भेदामुळे पुढे सामाजिक विषमता जन्मास आली. अशा सामाजिक विषम वातावरणात सामाजिक अन्याय परिस्थिती आकारास येते. ज्यावेळी समाजात अन्याय परिस्थिती निर्माण होते त्यावेळी ज्यांच्यावर अन्याय होतो त्यांच्याकडून सामाजिक न्यायाची मागणी होत असते. भारतामध्ये कनिष्ठ स्तरावरील लोकांना सामाजिक स्वातंत्र्याचा अधिकार नव्हता. वरिष्ठ वर्गातील लोकांनीच शिक्षण घ्यावे व स्वातंत्र्याचा उपभोग घ्यावा अशी परिस्थिती होती. शिक्षणाचा अधिकार नसल्यामुळे कनिष्ठ वर्गातील लोकांना अन्यायाविरुद्ध लढण्याची दिशा मिळाली नाही. कनिष्ठ वर्गामध्ये सामाजिक न्यायाची अपेक्षा असली तरी शिक्षणाच्या अभावामुळे कनिष्ठ दर्जाच्या लोकांना सामाजिक न्यायापासून दूर रहावे लागले होते. ब्रिटिश काळात मिळालेल्या स्वातंत्र्याच्या अधिकारामुळे ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर असा संघर्ष सुरू झाला. या संघर्षविळी कनिष्ठांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी म. फुले, डॉ. आंबेडकर, छ. शाहू यांनी ब्राह्मणेतरांची बाजू घेतली इतकेच नव्हे तर फक्त ब्राह्मणेतरांची बाजूच घेतली नाही तर कार्य केले. म. फुले यांनी कनिष्ठ वर्गातील दुर्बल लोकांना सामाजिक न्याय मिळावा म्हणून ‘सत्यशोधक समाजा’ची स्थापना केली. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व छ. शाहू महाराज यांनी सामाजिक न्याय स्थापनेसाठी अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य केले.

सर्व माणसे समान व सारखी आहेत त्यांची प्रतिष्ठा सारखी असते. ही सामाजिक न्यायाची धारणा असते.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. राजकीय न्याय म्हणजे काय ?
२. न्यायाचे उद्दिष्ट काय आहे ?
३. न्याय म्हणजे काय ?
४. न्यायाचा अभाव म्हणजे काय ?
५. न्यायासाठी पोषक शासनव्यवस्था कोणती ?

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.

४.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न १

- (१) बरोबर   (२) बरोबर   (३) चूक   (४) चूक   (५) चूक

स्वयं अध्ययन प्रश्न २

१. हॉब्जच्या मते बंधनाचा अभाव म्हणजे स्वातंत्र्य होय.
२. व्यक्तीची गरज व क्षमतेनुसार आपल्या गरजा भागविण्यासाठी योग्य संधी व सुरक्षितता उपलब्ध करून देणे म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्य होय.
३. हुक्मशाही राज्यात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अभाव असतो.
४. परकीय सत्तेच्या नियंत्रणाखाली संचलित न होता, स्वतःच्या इच्छेने, पद्धतीने संचलीत होणाऱ्या राज्याला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य असते.
५. अराजक व अस्थिर अशी निसर्गावस्था होती.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ३

१. १७८९ साली झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांती पासून समता या मूल्याची चर्चा जगभर सुरु झाली.
२. जातीभेद, स्त्री-पुरुष, वर्गीय भेद, गरीब-श्रीमंत अशा विषमतांना मानवनिर्मित विषमता म्हणतात.
३. प्रत्येक नागरिकाला राजकीय सहभागाची संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे राजकीय समता होय.
४. कायद्यापुढे सगळ्यांना समान मानणे म्हणजे नागरी समता होय.
५. राज्यात समता स्थापन करण्याची जबाबदारी राज्य संस्थेची आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न ४

१. प्रत्येक नागरिकाला राजकीय स्वातंत्र्य उपभोगता यावे अशी राज्याद्वारे परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे राजकीय न्याय होय.
२. व्यक्ती हित हे न्यायाचे उद्दिष्ट आहे.
३. समाजातील आदर्श व मानवी संबंध यांचा मेळ घालणे म्हणजे न्याय होय.
४. हक्क, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यांचा अभाव असणे म्हणजे न्यायाचा अभाव होय.
५. न्यायाला पोषक शासनव्यवस्था लोकशाही आहे.

४.५ सारांश

१. राज्यशास्त्रातील हक्क या संकल्पनेबाबत खालील गोष्टींचा विचार केला.

* हक्कांचे स्वरूप -

- I - समाजात हक्कांची निर्मिती होते.
- II - हक्क निमितीचा उद्देश व्यक्ती विकास आहे.
- III - हक्कांना राज्याकडून मान्यता मिळते.
- IV - हक्क आणि कर्तव्य नाण्याच्या दोन बाजू
- V - हक्क हे काल व परिस्थिती सापेक्ष असतात.
- VI - हक्क हे स्पष्ट व निश्चित स्वरूपाचे असतात.
- VII - हक्कांवर मर्यादा घालता येतात.
- VIII - हक्क हे सकारात्मक असतात.

* हक्कांचे प्रकार -

१. नैतिक हक्क	२. कायदेशीर हक्क
(अ) नागरी हक्क	
(I) जीवीताचा हक्क	(II) व्यक्तीस्वातंत्र्याचा हक्क
(III) मालमत्तेचा हक्क	(IV) समतेचा हक्क
(V) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क	(VI) काम करण्याचा हक्क
(VII) कौटुंबिक जीवनाचा हक्क	(VIII) संघटना स्वातंत्र्याचा हक्क

(IX) विचार स्वातंत्र्याचा हक्क

(X) शिक्षिताचा हक्क

(XI) करार करण्याचा हक्क

(ब) राजकीय हक्क

(I) मतदानाचा अधिकार

(II) निवडणूक लढविण्याचा हक्क

(III) सार्वजनिक अधिकार पदप्राप्तीचा हक्क

(IV) अर्ज करण्याचा हक्क

(V) शासनावर टीका करण्याचा हक्क

(VI) विरोध करण्याचा हक्क

२. प्रस्तुत प्रकरणात स्वातंत्र्य या संकल्पनेबाबत खालील गोष्टींची मांडणी केली.

* स्वातंत्र्याचे प्रकार

(I) नैसर्गिक स्वातंत्र्य

(II) नागरी स्वातंत्र्य

(III) राजकीय स्वातंत्र्य

(IV) आर्थिक स्वातंत्र्य

(V) राष्ट्रीय स्वातंत्र्य

३. समता या संकल्पनेबाबत खालील बाबींची मांडणी प्रस्तुत प्रकरणात केली आहे.

* समता म्हणजे काय ? व समतेच्या व्याख्या

* समतेचे प्रकार

(I) नागरी समता

(II) सामाजिक समता

(III) नैसर्गिक समता

(IV) आर्थिक समता

४. न्याय या संकल्पनेबाबत खालील गोष्टींची मांडणी केली आहे.

* न्याय म्हणजे काय ? व न्यायाच्या व्याख्या

* न्यायाचे प्रकार

(I) राजकीय न्याय

(II) आर्थिक न्याय

(III) सामाजिक न्याय

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. मुलभूत हक्कांचे स्वरूप सांगून राजकीय हक्कांचे प्रकार सांगा.
  २. स्वातंत्र्य संकल्पना स्पष्ट करून त्याचे प्रकार सांगा.
  ३. समता या संकल्पनेच्या व्याख्या सांगून प्रकार स्पष्ट करा.
  ४. न्याय म्हणजे काय ? व न्यायाचे प्रकार स्पष्ट करा.

टीपा :

१. समतेचा हक्क
  २. आर्थिक स्वातंत्र्य
  ३. राजकीय समता
  ४. सामाजिक न्याय.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. व्होरा, पळशीकर (१९८७), ‘राज्यशास्त्र कोश’, पुणे दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी.
  २. डॉ. शुभांगी राठी, भारतीय संविधान, अर्थवैज्ञानिक पब्लिकेशन, जळगांव.
  ३. प्रा. चिं. ग. घांगरेकर, भारतीय राज्यघटना स्वरूप आणि राजकारण, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
  ४. डॉ. बी. आर. जोशी, राज्यशास्त्र, संदर्भ ग्रंथ, डायमंड पब्लिकेशन्स.
  ५. प्रा. चिं. ग. घांगरेकर, राज्यशास्त्राची मूलतत्त्वे, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

